

**O`ZBEKSTAN RESPUBLİKASI JOQARI HA`M ORTA ARNAWLİ
BİLİMLENDİRİW MİNİSTRİLİĞİ**

**A`JİNİYaZ ATINDAG`I NO`KİS MA`MLEKETLİK PEDAGOGİKALIQ
İNSTITUTI**

Qol jazba huquqında

**UDK:58
A-38**

Allamberganova Nurjayna Bekturganovna

**Tema: “Qaraqalpaqstan Respublikasının` ta`biyiy
florasındag`ı da`rilik o`simlikler”**

**5A 110401 – Anıq ha`m ta`biyiy pa`nlerdi oqıtıw metodikası
(Biologiya)**

Magistr akademik da`rejesin alıw ushın jazılğ`an

D İ S S E R T A T s İ Ya

Kafedra başlıqları:

b.i.k., dots. Otenova F.

b.i.k., dots.

Allamuratov Sh.

İlimiy basshı:

b.i.k., dots. Temirbekov O.

No`kis -2018

Reje:

Kirisiw

1	I-Bap. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń botanikalıq – geografiyalıq o`zgesheligi	
2	II-Bap. Da`rilik o`simliklerdin` botanikalıq rayonlar boyınsha tarqalıw da`rejesi	
3	III-Bap. Quramalı gu`lliler tuqımlasına kırıwshi tiykarg`ı jabayı da`rilik o`simlikler.	
4	IV-Bap Da`ri shiykizatların jetistiriw h a`m a`meliy usınıs.	
5	Juwmaq	
6	Paydalanılǵan a`debiyatlar	

«Watanimizdin` keleshegi, xalqimizdin` erten`gi kuni, milletimizdin` ja`ha`n sherikligindeki abiray – itibari en` da`slep perzenlerimizdin` o`nip - o`sip, ulg`ayip, qanday insan bolip o`mirge kirip bariwina baylanisli.Biz bunday o`tkir haqiqatliqti hesh qashan umitpawimiz kerek». O`zbekstan Respublikasının` Birinshi Prezidenti Islam Karimov

**Siz benen biz ma`kan qilg`an
Bul topıraqta ba`ri de bar.
Egin eksen` o`rre turg`an,
Sho`plerinde da`ri-de bar.**

***O`zbekstan ha`m Qaraqalpaqstan
Xalıq shayırlı İ. Yusupov***

Kirisiw.

O`zbekstan Respublikasının` Birinshi Prezidenti Islam Karimovtın` barkamal a`wladti ta`rbiyalap jetistiriw haqqında joqari arziw – a`rmanlari miynetlerinde, bayanatlarında aniq ko`rsetilgen edi. Misali; «Ha`r kim teren` tiyanaqli bilimsiz, aldimizda turg`an waziypalardi orinlaw mu`mkin emesligin, jumista alg`a ilgerlew mu`mkin emesligin aniq tu`sinbegi lazim» degen edi 1988-jili Qashqadar`ya walaýatında islegen waqtında.

Sog`an tiykarlanip O`zbekistan Respublikasının` Birinshi Prezidenti I. Karimov Oliy Ma`jilistın` IX-sessiyasında g`a`rezsizlik jillari bilimlendiriw tarawında erisilgen na`tiyjelerge kritikaliq baha berip, kadrlar tayarlaw sistemasında tupten o`zgertiw kerekligin tiykarlap, o`z so`zin teren` ma`nide «Barkamol avlod – Uzbekiston taraǵıyotining paydevari» dep atadı.

En` a`hmiyetlisi usi tariyxiy sessiyada Kadrlar tayarlawdin` milliy da`stu`ri ha`m Kadrlar tayarlawdin` milliy modeli usinildi.

Oliy Majilistın` XIV-sessiyasında Prezidentimiz Kadrlar tayarlawdin` a`hmiyetine ja`ne de toqtap bunday dedi: «Biz aldimizg`a qanday waziypa

qoymayiq, qanday mashqalanin` sheshiliw za`ru`ryati tuwilmasin, ga`ptin` aqir-aqibetinde, ba`ribir kadrlarg`a ha`m ja`ne de kadrlarg`a barip taqala beredi. Hesh ekilenbesten aytiwimiz mu`mkin, bizin` keleshegimiz, ma`mleketimizdin` keleshegi ornimizg`a kim keliwine yamasa basqasha aytqanda, qanday kadrlar tayarlawimizg`a baylanisli».

Temannı` aktuallıg`ı. O`zbekstan respublikasının` g`arezsizlikke erisiwi o`z aymag`ımızda jaylasqan ha`r qanday tabiiy baylıklardın` qorınanıqlap, olardı ilimiy tiykarda u`yrenip, xalıq ma`pi ushın paydalanıwdın` anıq rejeleri du`zile baslandı.

Qaraqalpaqstannın` ta`biyatı ha`m onın` o`simlik baylıqları ko`p waqıtlardan beri ilimpazlardı qızıqtırıp kelmekte. Olar respublikamızdın` o`simlik resursların u`yrenip, xalıq xojalıg`ının` ha`r qıylı tarawlarında qollanatuğ`ın jan`a o`simlik tu`rlerin anıqlamaqta. Respublikamızdın` o`simlik baylıqların u`yrenen ilimpazlarg`a: S. E. Erejepov, Q Aytbaev, O.T.To`remuratov, D.Seydemetov, İ.F.Momotov S.Dawletmuratov, A.Baxiev, B.Sarıbaev, B.Sherbaev, P.Tajimuratov, P.Xalmuratov, J.Saparniyazov ha`m N.Mamutovlardı atap o`tsek boladı.

Qaraqalpaqstan Respublikasının` aymag`ı 165,6 mın` kvadrat kilometrden ibarat. Bul aymaqta joqarı sıpatqa iye bolg`an mal otı, azıq-awqat, teri iyleude qollanılatuğ`ın, boyaw, alkaloid, smola, tsellyuloza – qag`az ha`m basqa da paydalı o`simlikler menen bir qatarda da`rilik o`simliklerde ko`plep ushırasadı.

Ha`zirgi ku`nde global ekologiyalıq basım ha`m sonın` menen birge Aral ten`izinin` qurıp ketiwine baylanislı topıraq, suw ha`m atmosferanın` pestitsidler menen, mineral to`ginler, sanaat shıg`ındıları, kommunal xojalıq shıg`ındılar menen toyınıp barıwına baylanislı, Respublikamız xalqının` salamatlıg`ına unamsız, ta`shiwishli o`zgerisler payda bolmaqta. Bul kemishiliklerden qutılıw ushın xalıqtın` salamatlıg`ın tiklew maqsetinde ma`mleketimizdin` Prezidenti Sh.M.Mirziyovtın` tikkeley ko`rsetpesi menen Respublikamız xalqının` salamatlıg`ın tiklew ha`m jaqsılaw maqsetinde «Farmatsevtika tarmag`ın jedel

rawajlandırıw boyınsha qosımsha ilajlar haqqında» degen O`zbekstan respublikası prezidentinin` 14-fevral` 2018-jıl shıqqan qararı tıkarındada`ri-da`rmaq penen ta`miyinlew, sonın` menen birge o`zimizde bar resurslardan paydalanıp, da`ri jetistiriw sanaatın rawajlandırıw maqsetinde qızg`ın jumıslar belgilengen.

Ha`zirge shekem da`rilerdin` basım ko`pshiligi sırt ellerden keltirilgen sintetikalıq preparatlar bolıp, olardıń ha`dden zıyat qımbat bolıwı, xalıqtın` tu`rmıs da`rejesine say bolmay atır. Qaraqalpaqstan Respublikasınıń da`rilik o`simliklerin u`yreniw boyınsha jumıslardı S.E.Erejepov (1971), A.Baxiev, S.Dawletmuratov (1986), S.Dawletmuratov, K.Uteniyazov (1990), S.Dawletmuratov, K.Uteniyazov, P.Xalmuratov (1992), A.Baxiev, K.N.Butov, S.Dawletmuratov (1977) lardıń miynetlerinde ko`riwge boladı.

S. Erejepov (1971) Respublikamız florasında 228 tu`r da`rilik o`simlikler o`sedi dep ko`rsetken. S. Dawletmuratov (1991) ilimiy ha`m xalıq meditsinasında qollanılatusın o`simliklerdin` ulıwma sanın 360 qa jetkeren. Solardan 80 tu`ri farmatsiyag`a kiretug`ının jazg`an. Da`rilik o`simlikler haqqında ilmiy miynetler 30-50 jıl aldın jazılğ`an bolg`anlıqtan, ha`zirgi waqıttag`ı jag`dayı haqqında mag`lıwmatqa iye bolıw maqsetinde bul jumıstı orınlaw bu`gungi ku`nnin` aktual ma`selelerinin` biri bolıp qaldı.

**Temanın` maqseti.** Sog`an baylanıslı, xalıqtın` den sawlıg`ının` bekkem bolıwına jergilikli da`rilik o`simliklerdin` ta`biyiy terapevtikalıq a`hmiyetinin` joqarı ekenligin esapqa alıp, jergilikli da`rilik o`simliklerdi ha`r ta`repleme u`yreniwdi maqset ettik.

Temanı orınlawda alg`a qoyılğ`an wazıypaları. 1.Ha`zirgi jag`dayda jabayı tu`rde o`setug`ın da`rilik o`simliklerdin` botanikalıq – geografiyalıq rayonlar boyınsha tarqalıwın ha`m floristikalıq quramın anıqlaw.2. Tiykarg`ı da`rilik o`simliklerdin` botanikalıq sıpatlamasın beriw, olardıń biologiyalıq o`zgesheliklerin ko`rsetiw.

3. Tiykarg`ı da`ri shiykizatların` toparların anıqlap, olardan alınatusın da`ri preparatların` emlew ta`sirin ko`rsetiw.

İzertlew ob`ekti ha`m predmeti. Qaraqalpaqstan Respublikasının ta`biyiy florası ha`m onda ken` tarqalg`an quramalı gu`lliler tuqımlasında ushırasatug`un, ilimiy meditsinada qollanilatug`un da`rilik o`simlikler.

**Jumıstı orınlawda qollanılğ`an usıllar.** Temanı orınlaw ushın V.A.Dospexovtın` (1973) «Atız ta`jiriybelerin orınlaw usılları», İ. Beydemannın` (1974) «O`simlik ha`m o`simlik birlesiklerin fenologiyalıq izertlew usılları», A. A. Fedorov ha`m basqalardın` (1956, 1962) «Joqarı da`rejeli o`simliklerdi sıpatlaw atlası» , A.N.Ponomarevtın` (1960) «O`simliktin` gu`llewin ha`m shan`lanıwın u`yreniw usılları», P.K.Krasil`nikovtın` (1968) «Salbırıp o`siwshi diagil`din` jer astı organları», M.S.Shal`ttın` (1968) «O`simliktin` jer astı organların u`yreniw metodıkası» degen metodikalıq ilimiy miynetlerinen paydalanıldı.

Jumıstın` ilimiy ha`m a`meliy a`hmiyeti. Qaraqalpaqstan Respublikasının ta`biyiy florasında o`setug`ın ilimiy meditsinada qollanilatug`ın o`simliklerdin` tarqalıw arealın, biomorfologiyalıq sıpatlaması ha`m terapevtikalıq a`hmiyeti birinshi ma`rte u`yrenip atırğ`anlıqtan, belgilengen wazıypalardan alıng`an mag`lıwmatlar ilimiy ha`m a`meliy a`hmiyetke iye boladı. Elimizdin` farmatsiya sanaatında a`hmiyetli kerekli shiyki zat o`nimlerin jetkeriw maqsetinde keleshegi zor (perspektivalı) da`rilik o`simliklerdi ma`deniylestiriw ma`selelerin alg`a qoyadı.

I-bap. Qaraqalpaqstan Respublikasının botanikalıq – geografiyalıq o`zgesheligi

Qaraqalpaqstan Respublikasının territoriyası (aymagı) 165,6 mln kvadrat kilometrden ibarat bolıp, O`zbekstan Respublikası territoriyasının u`shten bir bo`legin quraydı. Respublikamız A`miwda`r`yanın Aral ten`izine quyar jerinde jaylasıp, Aral ten`izinin Tu`slik bo`legin, U`stu`rttin` Shıg`ıs bo`legin ha`m Qızılqumnın` Arqa Batıs bo`legin iyeleydi. Tu`sliginde Zaunguz Qaraqumı ha`m Sarıqamıs oypatlıg`ı jaylasqan. Qaraqalpaqstan Respublikası territoriyasın 4 – 5 botanikalıq – geografiyalıq rayong`a (S.Erejepov 1971) bo`lingen bolsa, keyingi mag`lıwmatlarda (Rzaev, Medetullaev 1974; Erejepov 1978 ha`m basqalarda) geologiyalıq, geomorfologiyalıq, topıraq ha`m o`simlik qatlamına baylanıslı u`sh ta`biyiy rayong`a ajratqan.

1.1. Ustu`rttin` Qaraqalpaqstan bo`limi.

Ustu`rt Aral ten`izi menen Kaspiy ten`izinin` arasında jaylasıp, Qazaqstan Respublikası, Tu`rkmenstan Respublikası ha`m Qaraqalpaqstan Respublikasının` jer maydanına kiredi. Ustu`rt 20 mln gektarg`a shamalas maydang`a iye bolıp sonın` 7 mln gektarı Qaraqalpaqstan Respublikasına tiyisli. Bul territoriya Shıg`ısta Aral ten`izi, Tu`slik Shıg`ıstan Qon`ırat rayonu ha`m Tu`rkmenstan Respublikası ha`m Sarıqamıs, Arqada Qazaqstan Respublikası menen shegaralang`an. Ustu`rt biyik tegislik bolıp Aral ten`izi ha`m A`miwda`r`ya del`tasına qarag`an ta`repinde aylanba ha`m tik jarlardan ibarat. Onın` biyikligi 100 – 300 metr. Onda qazan shuqanaqlar, taqırlar, Aspantay shorlıg`ı, Barsakelmes kebirligi, Som ha`m Matay qumlıg`ı jaylasqan.

Klimatı keskin kontinental` jazı ıssı, qısı suwıq bolıp, jıl boylıq ha`m sutkalıq temperatura amplituda ken`. Ondag`ı jazı ıssı Orta Aziya sho`listanlıqlarınan keletug`ın ıssı hawag`a, suwıq arqadan ha`m Arqa Batıstan kirip keletug`ın hawa massasına baylanıslı.

Ustu`rtte udayı ku`shli samal esip, ayırım jag`dayda onın` tezligi seku`ndına 200 metrge jetedi. Onda jıl boylıq ortasha temperatura 8-12<sup>0</sup> aralıg`ında bolıp, absolyut minimum temperatura yanvar`da – 32 – 38, absolyut

maksimum temperatura $+40 +44^0$ boladı. Ustu`rtte gu`zgi birishi qıraw sentyabr` ayının` aqırında tu`sedi. Jıllı ku`nler Arqa Ustu`rtte 155 – 165 ku`n bolsa, Tu`slik Ustu`rtte 196 ku`n boladı. Atmosferadan tu`setug`ın jıl boylıq ıg`allıq 90 – 120 mm. bolıp, tiykarınan gu`zde ha`m ba`ha`rde jawadı.

Ustu`rt topırag`ının` jaylasıwı boyınsha ılaylı, orta ha`m awır qumlı ılaylı bolıp bo`lingen. Onda o`simliklerdin` qaplamı topıraq tiplerine baylanıslı bolıp, juwsanlı – boyalıshlı assosatsiya ol duzsız topıraqlarda, biyurginlikler – shor topıraqta, juwsan keyrewik penen ha`m biyurgin menen - kebir topıraqlardı, seksewiller – eski ko`llerdin` jaylasqan jerlerinde o`sedi.

Ol jerde suw menen ta`miyinlew tiykarınan qudıq arqalı boladı. Suw 6-20 metr teren`likten shıg`adı. Sharwa malları qudıqtan suwg`arıladı. Ayrım qudıqlardın` suwı dushshı boladı.

Ustu`rtte o`simlik qaplamın u`yreniw ha`m fitomelioratsiya jumısları menen shug`ıllanıp kelgen. Bul jumıslar O`zbekstan İlimler Akademiyasının` Qaraqalpaqstan bo`liminin` Ustu`rtti izertlew laboratoriyası ilmiy xızmetkerleri ta`repinen alıp barılmaqta.

1.2. Qaraqalpaqstannın` Qızılqum bo`limi.

Bul fizikalıq-geografiyalıq bo`lim Arqa-Batıs Qızılqum dep atalıp, 3,5 million gektar jerdi iyeleydi. Bul bo`lim Aral ten`izinen 75 – 100 metr biyiklikte ten`izge qıya jaylasqan bolıp, qatar barxan qumlar menen qaplang`an. Ol Arqadan ha`m Arqa Batıstan Aral ten`izi menen, Arqa-Shıg`ısta Qazaqstan ha`m O`zbekstan menen, tu`sligi Tu`slik-Batıstan A`miwda`r`ya alabı deltası menen shegaralang`an. Qızılqumda ha`r qıylı to`belikler ushırasadı. Solardın` biri Bel`taw Batıstan Shıg`ısqa qaray 100 km uzınlıqta sozılğ`an bolıp, onın` biyikligi ten`iz betinen 70-80m ba`lentte jaylasqan. Maydannın` ko`pshilik bo`legi o`simlik o`spegen taqırlar ha`m jalan`ash taslaqlı jerler iyeleydi. Tu`slik Shıg`ısta Sultanuays (Karataw) taw dizbegi jaylasqan. Onın uzınlıg`ı 40 km, eni 10-15 km, en` biyik jeri ten`iz betinen 485 metr ba`lentlikti quraydı. Nurataw Sultanuays tawları Tyan`-Shannın` batısqa qaray sozılğ`an a`yemgi poleozoy porodasına jatadı. Ol jerdin topırag`ı qumshaut topıraq ha`m taslaqlı.

Qızılqumda tiykarg`ı suw istochnigi 6-60 metr teren`likte jaylasqan grunt suwlari. Qızılqumda ko`plegen artezian qudıqlar qazılǵan bolıp, ko`pshiligi dushshı suw. Sog`an baylanıslı bull jerde jıl boyı mal jaylawı sıpatında paydalanıwǵa, ha`tteki ma`deniy daqıllardı egip alıw imqaniyatın beredi. Bul jerdin` klimatı qurg`aq, keskin kontinental`. Bul jerde ortasha jıllıq temperatura 10-12⁰ qa jetedi. Joqarı ıssılık jazda +41,5 +45⁰ S ga jetip, kısta -22 -28⁰ S nı quraydı. Bul jerde arktikadan esken suwık samal irkilmey keliw mumkinshiligine iye bolǵanlıqtan qısı suwıq boladı. Bul jerde qar tu`raqlı bolmasta 8-22 ku`ndi quraydı. Daslepki qar oktyabr`-noyabrde jawıp, son`ǵı qarlar mart aylarında boladı. Da`slepki suwıq oktyabr`de bolıp, keyingi suwıq aprel` ayında o`tip ketedi. Bul jerde jıllı ku`nler 157-191 ku`ndi quraydı. Jawın-shashının` mug`darı jılına 70-135 mm bolıp, ol ko`bine qıs aylarına tuwrı keledi. Topırag`ı qumlı, sazlı bolıp keledi.

1.3. A`miwda`r`ya alabı (del`tası).

Bul aymaq arqadan Aral ten`izi menen, Batısta Ustırt penen, Tuslik Batıstan Tu`rkmenstan Respublikası, Tu`slik Shıǵ`ıstan Qızılqumının` Qaraqalpaqstan bo`limi menen shegaralang`an. A`miwda`r`ya Aral ten`izine 100 km qalg`annan baslap tarmaqlanıp, del`ta payda etedi. Bull aymaq ten`izge qaray sa`l qıya jaylasıp, eski ha`m jan`adan qazılǵan qanallardan ibarat tegislik. Ol ta`biyiy zona ha`m adamlar ta`repinen o`zlestirilip paxtashılıq, salıgershilik ha`m sharwashılıq xojalıqlarg`a bo`lingen suwg`arlatug`ın zonag`a bo`lingen. Bul territoriyada onsha biyik bolmag`an to`beshikler Qusqanataw ha`m Qrantaw jaylasqan.

Bul jerdin` suw menen ta`miyinleniwi jer astı ha`m jer u`sti suwlari esaplanadı. Onda ko`p g`ana ko`ller jaylasqan. A`miwda`r`yadan suw alatug`ın u`lken qanallar da`r`yanın` on` ha`m shep jag`asın suw menen ta`miyinlep tu`radı. Jer betine jaqın jaylasqan jer astı (grunt) suwlari o`simlik qatlamının` o`siwi ha`m rawajlanıwına ta`sir etip otıradı. Artıqsha grunt suwlari izeykesh tarmaqları ja`rdeminde ten`izge qaray alıp ketiledi.

A`miwda`r`ya alabı keskin kontinental` klimatqa iye. Jazı uzaq, qurg`aq, qısı suwıq, arqadan samal esip tu`radı. Jıl boylıq ortasha temperatura 10-11⁰, may ayınan sentyabr` ayına shekem ortasha temperatura 20<sup>0</sup> qa jetedi. Maksimal temperatura +44<sup>0</sup>, iyun`, iyul`, avgust aylarında minimal temperatura -27<sup>0</sup> dekabr`, yanvar aylarında boladı. Qar dekabr-yanvar aylarında jawadı. Son`g`ı qar mart ayında boladı. Gu`zgi qıraw ortasha oktyabr`din` 18-27 ku`nlerinde, ba`ha`rgi son`g`ı suwıq 23-mart – 25-aprel` aralıg`ında boladı. Ortasha jıllıq jawın-shashın mug`darı 86-117 mm.

A`miwda`r`ya del`tasının` topırag`ı qumlu – qumlu ılaylı gumusı az. Suwg`arılatus`ın jerlerdin` topırag`ı ılaylı, ayırım jerlerde qumlu – ılaylı, qumlu, gumusı ko`p.

A`miwda`r`ya alabında u`sti qabırshaqlı kebirler, ortaqlı kebirler ha`m shor topıraqlar ken` maydandı iyeleydi. Bull jerlerde duzdın` kontsentratsiyasının` ko`pligine baylanışlı ha`r qıylı soralar, aqbas, qarabaraq, kermek ha`m tag`ı basqa o`simlikler o`sedi.

Topırag`ı klimatlıq sharayatına baylanışlı sho`listang`a tiyisli bolg`an o`simlikler o`sedi. Sog`an baylanışlı Respublikamızdag`ı ta`biyiy jaylawlarlardın` 90% usı jerde bolg`anlıqtan ol sharwashılıqtı rawajlandırıwda tiykarg`ı ot-jem bazası bolıp esaplanadı.

II-bap. Da`rilik o`simliklerdin` botanikalıq rayonlar boyınsha tarqalıw da`rejesi

Qaraqalpaqstan Respublikasının` ta`biyiy florasın M.G.Popov (1958), O.N.Bondarenko (1904), P.K.Zakirov (1971), M.T.Tadjetdinov ha`m K.N.Butov (1972), O.N.Bondarenko ha`m B.S.Sarıbaev (1973), U.T.Tu`remuratov ha`m O.N.Bondarenko (1975), S.E.Erejepov (1978), B.Sh.Sherbaev (1988), P.X.Xalmuratov (1980) lar u`yrendi.

S.E.Erejepov (1978) Qaraqalpaqstan florasın A.L.Taxtadjan (1966) sisteması boyınsha u`yrenip, 78 tuqımlasqa, 383 tuwısqa tiyisli bolg`an 876 tu`r bar ekenligin anıqladı.

B. Sherbaev (1988) Qaraqalpaqstan Respublikasının` territorısında ushırasatug`ın o`simliklerdin` ulıwma sanın 1110 tu`rge jetkerip, olar 467 tuwısqa, 97 tuqımlasqa birlesetug`ının ko`rsetken. Bull o`simliklerdin` 84 tuqımlasqa 387 tuwısqa birlesetug`ın 968 tu`ri ta`biyiy floranı quraytug`ının keltirip o`tedi.

B.Sherbaev (1988) Qaraqalpaqstan Ustu`rtinin` florasında 56 tuqımlasqa ha`m 256 tuwısqa birlesken 531 tu`r o`simlik o`setug`ın Qaraqalpaqstannın` Qızılqum florasında 68 tuqımlasqa, 309 tuwısqa birlesken 732 tu`r o`simlik o`setug`ının, A`miwda`r`ya alabında 78 tuqımlasqa ha`m 326 tuwısqa birlesken 700 tu`r o`simlik o`setug`ının atap o`tken.

Biz ilimiy a`debiyat mag`lıwmatları boyınsha ha`r qıylı keselliklerdi emlewde da`ri sıpatında qollanılatusug`ın jabayı tu`rde o`setug`ın o`simliklerdin` Qaraqalpaqstan Respublikası boyınsha floralıq quramın №1 kestege keltiremiz.

Keste №1

Da`rilik o`simliklerdin` Qaraqalpaqstan Respublikası territoriyası boyınsha floralıq quramı

№	Tuqımlas	Tuwıs	Tu`r	U`stu`rt	A`miwda`r`ya	Qızılqum
1	Equisetaceae	Equisetaceae L. –	1)E. ramosissimum		+	

	L.C.Rich ex DC. - qırıqbuwınlar	qırıqbuwın	Dest -qırıqbuwın			
2	Thelypterida ceae Pichi-Sermoll-telipterisler	Thelypteris Schdel (Dryopteris Adans)-telipteris	1)Th.Palustris Shott – batpaq teliptrisi		+	
3	Ephedraceae Dumort-xvoynikler	Ephedra-xvoynik	1)E.distachya L-qızılsha	+		
			2)E.equisetina Bunge-qızılsha			+
			3)E.lomatolepis Schrenk-qızılsha			+
			4)E.strobilaceae Bunge-qızılsha			+
4	Nymphaeaceae Salisb-kuvışkalar	1)Nymphae-kuvışka	N.candida J.Presl-taza aq kuvışka		+	
		2)Nymphar Smith-kuvışka	N.lutea (L) Smith-sarı kuvışka		+	
5	Ranunculaceae Juss-lyutikler	1)Clematis L-lomonos (tu`yesin`ir)	C.orientalis L-shıg`ıs lomonosı (tu`yesin`ir)		+	
		2)Cerabo cephal Moench-rogoglavnik (shıtır)	1)C.falcata (L) Pers-oraq ta`rizli rogoglavnik (shıtır)	+		+
			2)C.testiculata (Crants) Poth-du`ziw shaq rogoglavnik	+	+	+
		3)Ranunculus L-lyutik shıtır	R.scleratus L-za`ha`rli lyutik-shıtır		+	+
		4)Adonis-goritsvet	A.parviflora Fish.ex DC-mayda gu`lli goritsvet	+		
6	Papaveraceae juss - ko`knargu`lliler	1)Roemeria Medic-romeriya	1)R.orientalis Boiss-shıg`ıs romeriyası	+		+
			2)R.refracta DC-qızg`aldaq		+	+
		2)Papaver L-ko`knar	P.pavoninum Schrenk-pavlin ta`rizli ko`knar			+
7	Hypecoaceae Nakai	Fumaria L-dımyanka	F.vaillantii Loisel-vayyana dımyankası	+	+	+
8	Cannabaceae Endl-kendirler	Cannabis-kendir	C.ruderalis Janisch-jabayı kendir		+	

9	Urticaceae juss- krapivalar	Urtica L-krapiva	C.dioica L- ku`ydiriwshi krapiva		+	
10	Portulacaceae juss- portulaklar- semiz sho`pler	Portulaca-portulak- semiz sho`p	P.oleracea L-ogorod portulagi-semiz sho`p		+	
11	Caryophyllaceae juss- gvozdikalar	Vaccaria N.M.Wolt-min`bas	V.hispanica (Mill) Rauschert-ispan min`bası		+	
12	Amaranthaceae juss- shiritsa	Amaranthus L.- shiritsa amarant	A.hybridus L A.retroflexus L- shiritsa otognutaya		+	
13	Chenopodiaceae L vent - soralar	1)Chenopodium – sora	1)Ch.album L-aq sora 2)Ch.rubrum L-qızıl sora 3)Ch.strictum Roth- sora	+	+	+
		2)Atriplex L- lebeda-alabuta	A.hastata L-alabuta		+	
		3)Comphorosma L- kamforosma	C.monspeliaca L.- komforosma Lessinga	+		
		4)Kochia Roth- koxiya-izen	Kochia prostrata L.Schrad-izen	+		
		5)Agriophyllum Bieb-kumarchik	A. Squarrosum (L) kumarchik ottopirenniy			+
			1)S.altissima(L)Pall- qarasora			+
			2)S.dendroides (C.A.Mey) Moq.- ag`ash ta`rizli sveda	+		
		6)Suaeda Forsk ex scop-sveda	3)S.maritima (L) Dum-sveda solonchakovaya 4)S.microphylla Pall- mayda japıraqlı sveda 5)S.physophora Pall- isik miyweli sveda 6)S.prostata Pall- to`selip o`siwshi sora		+	+
				+	+	+
		7)Salsola L- solyanka	1)S.Collina Pall- solyanka xolmovaya		+	+

			2)S.crassa Bieb-solyanka-balıqko`z	+	+	+
			3)S.Paletzkia Litv-solyanka Paletskogocherkez	+	+	+
			4)S.richteri (Moq) Kar.et.Litv.C.Puxteracherkez	+	+	+
		8)Aellenia Ulbr-elleniya	Ae.subaphylla (C.A.Mey)-chochon			+
		9)Anabasis L.	1)A.aphylla L-itsigek	+	+	+
			2)A.Salsa (C.A.Mey) Benth ex.Volkensbiurgun	+	+	+
		10)Nanophyton Less-nanofiton	P.sibirica (Pall) Bunge-tasbiurgun	+		
		1)Rumex L-shavel`	1)R.drabovil Eug.Korov-Drobov shaveli		+	
			2)R.halacrii Rech.-shavel galachi		+	
			3)R.marshallianus Reichb-marshall shaveli		+	
1 4	Polygonaceae juss-grechagu`lliler	2)Rheum L-Reven`-japıraq, tu`ye japıraq	Rh.tataricum L-reven tatarskiy	+		
		3)Atraphaxis L-kurchavka	A.reclinata Lam.-tikenli kurchavka	+		+
		4)Calligonum L-qandım, ju`zgin	C.minimum Lipsky-ju`zgin			+
		5)Polygonum L-gorlets	1)P.acetosum Bieb-qıshqıl gorlets		+	+
			2)P.amphibtum L-suw grechixası-tamır da`ri		+	
			3)P.aviculare L-qus gorletsi-qızıl tarı		+	
			4)P.oxanum Kom.-a`miwda`r`ya gorletsi		+	
			5)P.persicaria L.-gorlets pochechuynıy		+	
			6)P.Scabrum Moench-gorlets sheroxovatiy-qızıl tarı		+	

15	Plumbaginaceae juss-svinchatkalılar	Limonium Mill-kermek	L. otolepis Kuntze-kermek-itsigek	+	+	
16	Cucurbitaceae juss-qabaqlar	Melo Adans-qawın	M. satibus Sager.et. M. Roem-it tu`ynek		+	
17	Capparaceae juss-kapertsovie	Capparis-kapertsı	C. ovata Desf-oval ta`rizli kapertsı-gewil		+	
18	Brassicaceae Burnett-kapustalar	1) Descurainia Webb.et Berth-deskurayniya	D. Sophia (L) Webb ex Prantl-sofiya deskurayı-sıyır quyırq		+	
		2) Lepidium L-klopovnik	1) L. latifolium L.-ken`japıraqlı klopovnik-mın`bas		+	
			2) L. perfoliatum L-klopovnik proizennıy-mın`bas		+	+
			3) L. ruderae L.-klopovnik pustıny		+	
		3) Nasturtium R.Br-geruxa	N. officinale R.Br-da`rilik geruxa		+	
		4) Capsella Medik-shopan dorba	C. bursa-pastoris (L) Medik-shopan dorba		+	
19	Tamaricaceae Link-jın`g`ıllar	1) Tamarix L-jın`g`ıl	1) T. hohenackeri Bunge-gogenaker jın`g`ılı		+	
			2) T. hispida Willd-ermanı jın`g`ıl	+	+	+
			3) T. laxa Willd.-grebenshik rıxlıy-jın`g`ıl	+	+	+
			4) T. ramosissima Ledeb-qızıl jın`g`ıl	+	+	+
		2) Frankenia L-frankeniya	1) F. hirsuta L-frankeniya volosistaya	+	+	+
			2) F. pulverulenta L-frankeniya muchnistaya	+		
20	Abutilaceae juss-mal`falar	1) Abutilon Mill-qanatnik	A. theophrasti Medik-qanatnik-besbiday		+	
		2) Altheae L-altey	A. armenica Ten.-armyan alteyi		+	

		3)Hibiscus L-gibiskus	H.trionum L-gibiskus voloviý		+	
2 1	Euporbiaceae juss-moloshaylar	1)Chrozophora juss-xrozofora	Ch-gracilis Fish et Mey-xrozofora izyashnaya			+
		2)Euphorbia L-molochay	Eu.densa Schrenk-molochay gustay	+		+
2 2	Thymelaeaceae juss-volochnikler	Diarthron Turch-dvuchlennik	d.vesiculosum C.A.Mey-dvuchlennik puzırchatıy	+		+
2 3	Rosaceae L-rozalar	1)Roza L-shipovnik	R.majalis Herrm.-may shipovniki	+		
		2)Crafeqys L-boyarishnik	C.altaica Bunge-altay boyarishniki	+		
		3)Amijgalus L-mindal, badam	A.spinosissima Bunge-tikenli badam			+
2 4	Fabaceae Lingley-sobiqlılar	1)Sophora L-sofora	S.lehmannii Bunge-lemal soforası-sasıq sho`p			+
		2)Ammodendron Fisch-qoyan su`yek	A.conollyi Bunge peschanaya akatsiya kopolli-qoyansu`yek			+
		3)Melilotus Mill-Donnik	M.officinalis Desr-da`rilik donnik	+		
		4)Trifolium L-klever	T.repens L-jabayı jon`ishqa, aq bas jon`ishqa		+	
		5)Eremosparton Fisch et Meyer-eremosparton	1)E.aphillum (Pall) Foch et Mey-japıraqsız e.-sıyrıy quyrıq			+
			2)E.laccidum Litv-sıyrıyquyrıq, sıpırğ`ı			+
		6)Sphaerophisa DC-krugloplodnik	S.Salsula. (Pall) DC-partıldawıq		+	
		7)Smirnovia Bunge-smirnoviya	S.turkestana Bunge-Tu`rkstan smirnoviyası-partıldawıq		+	
		8)Astragalus L-astragal	A.corrugatus Bert-astragal			+
		9)Glycyrrhiza L.-solodka-boyan	1)G.glabra L.-jalan`ash boyan		+	
			2)G.raissanica Serg.-		+	

			zaysan solodkasi-boyan			
		10)Alhagi Gagneb-jantaq	1)A.persarum Boiss.et.Buhse-jantaq persidskiy		+	
			2)A.pseudalhagi(Bieb) Desv-lojniy jantaq		+	
25	Lythraceae st. Hillaire-derbennikler	Lythrum L-derbennik	L.salicaria L.-qa`dimgi derbennik		+	
26	Onagraceae juss-kipreyniy	Epilobium L-kiprey	E.hirsutum L-kiprey volosistey		+	
27	Haloragaceae R.Brown in Flinders-slanoyagodnikler	Myriophyllum-urut`	1)M.spicatum L-u.kolosistaya		+	
			2)M.verticillatum L-u.mutovchataya		+	
28	Rutaceae juss-rutalar	Haplophyllum juss-tsel`polistnik	1)H.bungei.Trautv-ts.binge			+
			2)H.obtusifolium Ledeb-ts.tupolistniy	+		+
			3)H.ramosissimum Vved-ts.shaysho`p, sa`rsebiz	+		+
			4)H.robustum Bunge-ts.moshniy			+
29	Zygophyllaceae R.Brown in Flinders-qos japraqqlar	1)Peganum L-garmola-a`draspan	P.harmala L. qa`dimgi garmola-a`draspan		+	
		2)Zigophyllum L-qosjapraqqlar	Z.fabogo L.var.oxianun (Boriss) Kitam-tu`yetaban	+	+	+
		3)Tribulus L-yakortsı	T.terrestris L-temirtiken		+	+
30	Geraniaceae juss-geranlar	1)Geranium-geran	G.transversale (Kar et.Kir) geran potirechnaya	+		
		2)Erodium L.Herit-austnik	E.oxyrrhynchum Bieb-a.ostronosniy	+		
31	Biebersteinia ceae juss Agardh-bibershteynler	Biebersteinia Steph-bibershteyn	B.multifida DS-b.mnogonadraznaya	+		

3 2	Apiaceae Lindl- sayabangu`lli ler	1)Psammogeton Edgew-peskolyub	P.setifolium Boiss-zra	+		+
		2)Ferula L-ferula	F.assa-foetida L- geurek	+	+	+
		3)Dorema D.Don- dorema	D.Sabulosum Litv- qum doreması	+		
		4)Zozima Hoffm- zozimiya	Z.orientalis Hoffm. Z.polinolistnaya	+		+
3 3	Elaeagnaceae juss-jiyde	Elaeagnus-jiyde	E.turkomanica N.Kozl.-tu`rkmen jigildigi		+	
3 4	Apocynaceae juss- kendirler	Trachomitum Woodson-kendir	T.venetum (L)-qızıl kendir		+	
3 5	Asclepiadace ae R.Brown- lastovnikovlı lar	Cynanchum L- tsinanxum	C.acutum L- ts.sibirskiy su`tlemek		+	
3 6	Gentianaceae juss- gorechavkalıl ar	Centaurium Hill- zolototısyachnik	1)C.meyeri Bunge- z.meyera		+	
			2)C.spicatum L.- z.kolosovidniy		+	
3 7	Rubiaceae juss - marenalılar	1)Asperula L- yasmennik	A.humifusa (Bieb)Bess- ya.rasprostertiy	+		
		2)Rubia L-marena	R.tinctorum L- m.wayranboyaw		+	
3 8	Convolvulac eae juss- vonkalılar	1)Cressa L-kressa	C.cretica L-k.kritskaya		+	
		2)Convolvulus L- v`yunok	1)C.arvensis L- pa`shek,qoypa`shek		+	
			2)C.divaricatus Rgl et Schmalh- v.rastopırenniy		+	+
			3)C.fruticosus Pall- v.qusqonbas	+		+
		3)Calystegia R.Brown-povoy	C.sepium (L) R Brown-povoy zaborniıy		+	
3 9	Cuscutaceae Dumort- povilika	Cuscuta L-povilika	1)C.aproximata Bad- p.sblıjennaya		+	
			2)C.lehmaniana Bunge-p.lemana- sarısho`p		+	
			3)C.monogyna Vahl.-		+	

			jo`rgemis sarı sho`p			
4 0	Boraginaceae juss- burachnikler	1)Tournefortia L- tu`rnefortsiya	T.sogdiana (Bunge) M.Pop-T.sogdiyskiy	+		+
		2)Heliotroium L- geliotrop	1)H.arguzioides Kar.et Kir - g. shay sho`p	+	+	+
			2)H.dasycarpum Ledeb-g. Volosistoplodniy	+		+
			3)H.micranthum (Pall) Bunge- g.melkotsvetniy			+
			4)H.transoxanum Bunge – g.zaamudar`inskiy			+
		3)Lappula Gilib- lipuchka	1)L.microcarpa (Ledeb)Guerke- L.melkoplodnaya	+		
			2)L.myosotis Moench- lipuchka nezabudkovaya		+	
		4)Asperugo L- asperuga	A.procumbens L- A.prostertaya	+	+	
		5)Cynoglossum L- chernokoren`	C.viridoflorum Pall. Ch.zlenotsvetniy	+		
		6)Trichodesma R.Brown- trikodesma	T.incanum (Bunge) DC-t.sedaya		+	
4 1	Solanaceae juss- paslenliler	1)Solanum L-paslen	1)S.dulcamara L- p.sladko-gor`kiy	+		
			2)S.nigrum L-qara paslen-itju`zim		+	
			3)S.oldae Pojark-ol`ga pasleni itju`zim		+	
			4)S.persicum Willd ex.Roem.et Schuld	+		
		2)Hyoscyamus L- belena	1)H.niger L-belena chernaya-min`duana		+	
			2)H.pusilus L.- B.kroshechnaya- min`duana	+		+
		3)Dafura L-durman	D.stramonium L. – d.bangiduana		+	
4 2	Scrophulacia ceae juss-	Dodartia L- dodartsiya	D.orientalis L- D.tekesaqal		+	

	norichnikler					
4 3	Orabanchaceae Vent-zarazixalar	1)Orobancha L-zarazixa	O.aegyptiaca Pers-z.egipet qawingu`li		+	
		2)Cistanche Hoffmegg et Link-tsistanxe	C.Salsa (C.A.Mey) G.Beck – ts.solonchakovaya			+
4 4	Lentibulariaceae L.C. Richard.in Polteau et Turpin	Utricularia L-puzırchatka	U.bulgaris L-p.obıknovennaya		+	
4 5	Plantaginaceae L juss-podorojnikovie	Plantago L juss-podorojnik	1)P.lachnantha Bunge-P. atqulaq			+
			2)P.lanceolata L-P.lantsetniy-atqulaq		+	
			3)P.major L-u`lken atqulaq		+	
4 6	Verbenaceae Gaume st Hilatre-verbenalar	Verbena L-verbena	V.officinalis L-V.da`rilik		+	
4 7	Lamiaceae Lindley-labgu`lliler	1)Scutellaria L-shleytnik	S.goliriculata L-sh.kolpachkoviy		+	
		2)Nepeta L-kotovnik	N.Cataria L-K.koshachiy		+	
		3)Lallemantia Fisch et Mey-lallemartsiya	L.royleana Benth – L.roylya		+	
		4)Logochilopsis Knorr-zayach`ya	L.acutiloba (Lebed)-Z.ostrolistnaya	+		
		5)Lycopus L-zyuznik	L.europaeus L-z.evropeyskiy		+	
		6)Mentha L-myata	M.asiatica Boriss-M.aziatskaya		+	
		7)Ziziphora L.-zizifora	Z.tenior L.-Z.tonkaya-kiyikot			+
4 8	Asteraceae Dumort-quramalıgu`lliler	1)Tripolium Nees-tripolium	T.vulgare Nees-T.obıknovenniy		+	
		2)Erigeron L-melkolepestnik	E.canadensis L-M.qanadskiy-sıyırquyırq		+	
		3)Helichrysum Mill-o`lmessho`p	H.arenarium (L)Moench-qum o`lmes sho`bi			+

	4)Inula L-devyasil	I.caspica Blume-D. kaspiyskiy		+	
	5)Xanthium L- oshag`an	X.strumarium - a`piwayı oshag`an		+	
	6)Bidens L-chereda	B.tripartita L- Ch.trexrazdel`naya		+	
	7)Achillea L- tisyachelistnik	A.nobilis L- T.blogorodniy	+		+
	8)Microcephale 9)Pobed- melkogolovnik	M.lamellata (Bunge) Pobed-plastinchatıy	+		+
	10)Tanacebum L- pijma	T.santolina G.Winkl- P.santolinnaya	+		
	11)Artemisia L- polın`-juwsan	1)A.annua L- P.odnolistnaya		+	
		2)A.arenaria DS- P.pesochnaya-qum juwsanı	+		
		3)A.juncea Kar et Kir- P.sitnikovaya			+
		4)A.repens Pall- P.polzuchaya	+		
		5)A.scoparia Waldst et Kit. –P.metel`chataya- quray		+	+
		6)A.serotina Bunge- P.pozdnaya			+
		7)A.terrae-albae Krasch P.beloy zemli- aq juwsan	+		+
		8)A.tournefortiana Reichb-P.tu`rnefora- quray		+	
		9)A.vulgaris L- P.quray-sasıq quray		+	
	12)Arctium L-repey	A.leicospermum juz- R.golosemyanni-y- japıraq	+		
	13)Jurinea Cass- nagolovatka	J.cyanoides DS- sinovatotsvetnaya	+		
	14)Onopordon L- tatarnik	O.acantium L- T.obıknovenni-y		+	
	15)Metricaria L- romashka	M.recurtita L- R.obrezannaya			+

		16)Centaurea L- vasilek	C.squarrosa Willd- V.rastopirenniy-kekrek			+
		17)Acroptilon Cass- gorchak	A.repens (L) DS- G.polzuchiy-kekrek	+	+	
		18)Cichorium L- tsikoriy	C.intybus L-Ts.- obiknovenniy- shashiratqi		+	
		19)Koelpima Pall- kel`piniya	K.linearis Pall- K.Lineynaya- pishiqtirnaq	+	+	+
		20)Taraxalum Wigg-oduvanchik	T.bicorne Dahlst- O.dvurogin	+	+	+
		21)Lacbuca L-latuk	L.serriola L-L.dikiy		+	+
4 9	Butomaceae L.C.Richard- susaklar	Butomus L-susak	B.umbellatus L		+	
5 0	Alismataceae Vent- chastuxalar	Alisma L-chastuxa	1)A.gramineum Ley- Ch.zlakovaya		+	
			2)A.plantago-aquatica L-Ch.podorojnikovaya		+	
		Sagittarica L- strelolist	S.trifolia L-S.trilistniy		+	
5 1	Potamogeton aceae Dumrt	Potomogeton L- rdesm	1)P.pectinatus L- R.grebenchatiy- shalan`		+	
			2)P.perfoliatus L- shalan`		+	
			3)P.pusillus L- malenkiy		+	
5 2	Ruppiaceae Hutchin- ruppiyalar	Ruppia L-ruppiya	R.maritima L-ruppiya		+	
5 3	Liliaceae juss-lileyniy	1)Merendera Ramond-merendera	M.robusta Bunge		+	+
		2)Ammolirion Kar.et Kir- ammolirion, eremurus	A.inderiens (Bieb) Rge-A. inderskiy shiresh			+
		3)Henningia Kar.et Kir-shirish	H.anisopteris Kar.et Kir-shirish nerovnokrily			+
		4)Gagea Salisb – gusiniy luk	1)G.afghanica Terr- G.l. afganskiy			+
			2)G.bergi Litv-G.l.			+

			berga			
			3)G.chomutovae Pascher-G.l. Xomutova			+
			4)G.divaricata Rgl- G.l.rastopirenniy			+
			5)G.reticulata (Pall) Schult et Schult-G.l. semchatiy	+		
5 4	Amaryllidaceae jaume st- Hieaire- amarillisler	Ixiolirion Fisch- ikspolirion	I.tataricum (Pall) Herb. İ.tatarskiy	+		+
5 5	Asparagaceae juss- sparjalar	Aspsrsgus L-sparja	A.oligophillus Baker- S.mololistnaya	+	+	
5 6	Iridaceae juss- kasatnikler	Iris L-iris	1)I.falcifolia Bunge- İ.serpolistniy			+
			2)I.longiscapa Ledeb- İ. dlinnostebel`niy			+
5 7	Cyperaceae juss-osoklar	1)Cyperus L-sit`	C.glomeratus L- S.skuchennaya-jeken		+	
		2)Imperata Cyr- imperata	C.cylindrica (L) Beav- İ.tsindrisheskaya		+	
		3)Bothriochloa O.Kunze-borodar	B.ischaemum (L) Kenig- B.krovoostanavlivayus hiy		+	
		4)Sorghum Moench-Sorgo	S.halepens (L) Pers- S.g`umay		+	
		5)Digitaria Hall- rosuchka	D.Sanguinalis (L) Seop-R.krovyanaya		+	
		6)Phalaroides Wolt- dvuxistochnik	Ph.arundinaceae (L)Rausch- D.trostnikoviy		+	
		7)Stipagrosnis Nees-selin	S.pennata Winter Trin-S.urg`ashi selew	+	+	+
		8)Calamagrostis Adans-veynik	C.epigeios (L) Roth- V.nazemniy uriq		+	
		9)Cynodon Rich svinoroy	C.dactylon (L) Pers- S.qara ajriq		+	
		10)Phragmites Adans-trostnik qamis	Ph.australis (Cav) Trin. ex. Stend- T.avstraliya qamısı		+	

		11)Elytrigia Desv- elitrigiya	E.repens (L) Nevski- E. biydayıq		+	
5 8	Araceae juss- aroinikler	Eminium (Blume) Schott-eminium- ku`shala	E.lehmannii (Bunge) O.Kuntze-E.Lemanna- ku`shala			+
5 9	Typhaceae juss- rogozovie	Typha L-rogoz	T.foveolata Pobed- R.jeken, qog`a		+	
ja ` m i	59	151	223	71	13 8	87

Respublikamızdın` tabiiy florasında 59 tuqımlasqa 151 tuwısqa birlesken 223 ilimiy ha`m xalıq meditsinasında ha`r qıylı keseliklerdi emlewde qollanılatug`ın o`simlik tu`rleri bar ekenligi belgili boldı. Bul da`rlik o`simliklerdin` Respublikamızdın` botanikalıq rayonlarında tuqımlas, tuwıs ha`m tu`rler boyınsha tarqalıwı №2 kestede keltirilgen.

№2 keste mag`lıwmatı boyınsha A`miwda`r`ya deltası tuqımlas, tuwıs ha`m tu`rlerdin` tarqalıwı boyınsha birinshi orındı iyeleydi. U`stu`rt ha`m Qızılqumda tuqımlas, tuwıs ha`m tu`rlerdin` tarqalıwı bir-birinen keskin ajıralmaydı.

Keste 2

Da`rlik o`simlikler Respublikamızdın` botanikalıq rayonlarında tuqımlas, tuwıs ha`m tu`rleri boyınsha tarqalıwı

	Ustu`rt	A`miwda`r`ya	Qızılqum
Tuqımlas	28	50	28
Tuwıs	55	100	59
Tu`r	71	138	87

Qaraqalpaqstan Respublikasının` da`rlik florasında o`setug`ın 223 tu`rdin` 4 tu`ri (1,79%), Ustu`rt ha`m A`miwda`r`ya deltası botanikalıq rayonda, 17 tu`ri (7,62%) Ustu`rt ha`m Qızılqumda, 11 tu`ri (4,93%) A`miwda`r`ya

deltası ha'm Qızılqumda, 21 tu'ri (9,41%) Ustu'rt, A'miwda'r'ya deltası ha'm Qızılqumda ushırasadı.

Solay etip, da'rilik o'simliklerdin` 53 tu'ri (23,76%) eki ha'm u'sh botanikalıq rayonlardın` ta'biyiy sharayatında o'siwge iykemlesken.

2.1. Qaraqalpaqstan Respublikası florasında quramalı gu'lliler tuqımlası wa'killerinin` da'rilik qa'siyetine iye bolg'an tu'rlerdin` tarqalıwı

Bul tuqımlas o'simlikler ishindegi en` u'lken tuqımlas bolıp esaplanıladı. Bul tuqımlas ua'killeri jer ju'zinin` barlıq jerlerine tarqalg'an. Olar ha'r tu'rli ekologiyalıq jag`daylarda jasay aladı. Onın` jer ju'zinde 1300 tuwısı 20 mın`g'a jaqın tu'ri ushırasadı. Qaraqalpaqstan florasında onın` 53 tuwısı 109 tu'ri ushırasadı.

Keste 3

Qaraqalpaqstan jabayı florasında ushırasatug`ın quramagu'lliler Asteraceae tuqımlasının` tuwısları ha'm olarg'a kiretug`ın tu'rler.

№	Tuwıs	Tu'r
1	Tripolium-tripolium Nees Tripolium	1) qadimgi tripolium-T. vulgare Ness
2	Melkolepestnik-Erigeron L	1) Qanada melkolepestnigi (quwray-sıyır-quyırık-E. cahadensis L)
3	Kaeliniya-Karelinia Less	1) Kaspiy kareliniyası(aq bas) K. Caspia (Pall) Less
4	Evaks-Evax Gaerth	1) Qum evaksı-E. arenaria Smolian 2) Jabnik ta'rizli evaks-E. filaginoides Ksret Kir
5	Bessmertnik-Helichrysum Mill	1) Qum bessmertnigi-H. Arenarium (L) Moench
6	Devyasil (andız)-inula L	1) Kaspiy andızı-I caspica Blume 2) Ko'p paqallı andız-I multicaulus Karel.
7	Pentanema-Pentanema Cass	Tarbayg'an pantanema (pantanema rastopireniya)-p. Divaricatum Cass

8	Bloshnitsa-Pulicaria Gaertn	1)Sushnitsa ta`rizli bloshnitsa-P. Gnaphalodes (vent). Boiss 2)A`piwayı bloshnitsa-p. Vylgaris Gaerth.
9	Oshag`an-Xanthium L	1) A`piwayı oshag`an-X. Strumarium L
10	Chereda-Bidens L	1)u`shke bo`lingen chereda-B.tripartite L
11	Mın`japıraq-Achillea L	1) hasil japıraq-A. Nobilis L
12	Melkogolovnik (mayda bas)-Microcephala Pobe	1) plastinkalı melkogolovnik -M. Lamellata Pobed
13	Tripleurospermut-Tripleurospermum Sch-Bip	1) iyissiz ripleurospermum-T. Inodorum (L) Sch-Bip.
14	Pijma-Tanacetum L	1) Saltolinli pijma-T. santolina G. Winkl
15	Polın` (juwsan)-artemisia	1.Bir jullıq juwsan-A.annua L 2.Qum juwsanı-A. areneria DC 3.Aq juwsan-A. Diffusa Krasch 4.Duz su`wiwshi juwsan-A. Halophita Krasch 5.Sitnik ta`rizli juwsan-A. Incea Kar. et Kir. 6.Keller juwsanı-A. Kelleri Krasch 7.Aqshıl juwsan-A.LeuCodes schrenk. 8.Az gu`lli juwsan-A. Pauciflora Webex Stechm 9.Jer bawırlawshı juwsan-A. Repens Pall 10.Santolinli (kamforlı) juwsan-A. Santolina L 11.Shrenk juwsanı-Aschrenkrana Lodeb. 12.Sipse ta`rizli juwsan(kuray)- A. Scoparia Woldst. Et Kit. 13.Kesh juwsan-A. Serotina Bunge 14.Jungar juwsanı-A. Songarica Schrenk 15.Suwlı juwsan-A. Succulenta Ladeb. 16.Aq juwsan, tomar juwsan-A.terrae-albae Krasch 17.Tu`rnefora juwsanı (kuray)-A. Tourhefortiana Rueichb 18. Turan juwsanı (kara juwsan)-A.

		Turanica Krasch 19.Qa`dingi juwsan (kuray, sasık kuray)-A. Vulgarish
16	Mavzeliya-mausolea Bunge	1) bujır miyueli mavzeleya-M.ericarpa (Bunge)
17	Krestovnik-Senecio L	1) saribas sho`p-S. Subdentatus Ladeb.
18	Mordovnik-Echinops L	1)Dubyanskiy mordovniki-E. dubijanskyi iljin 2)Meyer mordovigi-E.Meyeri iljin
19	Aqantolepis-Acantholepis Less	1) Shıg`ıs aqantolepisi- A. Orientalis Less
20	Repey-Aretium L	1) japıraq, jalan`ash tuqımlı repey-a. Leiospermum juz.
21	Kuziniya-Cousinia Cass	1)Tuwısqan kuziniya-c.affinis schrenk 2)Qanatlı kuziniya-S. alata Schrenk 3)Ayrı ta`rizli kuziniya-C. dolichocklada juz 4)Uzın shaqalı kuziniya-C. dolichocklada juz. 5)Evgeniya kuziniyası-C. eugeni Kult. 6)Gamada kuziniyası-C.hawadae juz 7)Mayda kuziniya-C. minuta Boiss 8)Sogdina kuziniyası-C.sogdiana Bornm. 9)İsik bas kuziniya-C. strobilocepala Tschern 10)Sekseul kuziniyası-C. sylvicola Bunge
22	Lipskuella-Lipskyella juz	1) Bir jıllık lipskuella-L.annua juz
23	Sossyureya-Soussurea DC	1) kebir sossyureyası-C.salsa (Breb) Srend
24	Politaksis-Polytaxis Bunge	1) Lemann politaksisi-P. Lehmanii Bunge
25	Nagolovatka-Jurinea Cass	1)ko`k ren`li nagolovatka-j. Cyanoides DC 2)derderme ta`rizli naglovatka-J. Derderioides C. Winkl 3)ko`p gu`lli naglovatka-J. Multiloba iljin 4)Uqsas naglovatka-j.persimilis iljin 5)Paqalı qanatlı naglovatka-j.

		Pteroclada iljin
26	Boztiken (bodyak)-Cirsium Mill	1) sorg`ish qabırshaklı boztiken (bodyak) qalwen-C. ochrolepideum juz
27	Tatarnik-Ohopordon L	1) Qa`dimgi tatarnik-O. acanthium L
28	Romashka-Matricaria L	1) qırqılğ`an romashka-M. Recusita L
29	Vasilek(Botakoz)- centaurea L	1)qısılğ`an vasilek (botakoz)-C. adpress Ladeb 2)Jaqsı vasilek-C. pulchella Ladeb 3)Tarbayg`an vasilek (kekire)-C. squerosa Willd
30	Bol`shegolovnik-Rhaponticum Ludw	1) Jıltıraq bol`shegolovnik-Rh. Nitidum Fisch. ex DC
31	Gorchak-Acroptilon Cass	1) Jer bawırlawshı gorchak (kekire) A. Repens (H) DC
32	Amberboa-Amberboa Less	1)kelte boylı amberboa-A. Nana iljin 2)tu`ran amberboası-A. Turanica iljin
33	Shishkiniya-Schischkinia iljin	1) aq tikenli kishkiniya-Sch. Albispina (Bunge) iljin
34	Oligoxeta-Oligochaeta C. Koch	1) Vvedenskiy oligoxetası-O. vvedenskyi (M.pop) Tschein
35	Tsikoriy-Cichorium L	1) Shashıratqı (apiuayı tsi koriy)-C. Intybus L
36	Kel`piniya-Koelpima Pall	2)pışıktırnak, g`arg`atırnaq-K. Linearis Pall. 3)Jin`ishke kel`piniya-K. tenuissima N. Pavl. 4)Turan kel`iniyası-K.turanica Vass.
37	Geteratsiya-heteracia Fisch et Mey	1) Sovur geteratsiya-h. Szovitsii Fisch et Mey
38	Kozloborodnik (eshki saqal)- Tragopogon L	1)jiyeklengen eshki saqal-T. marginifolius n. Pavl 2)qum eshki saqal-T. sabulosus Krasch
39	Kozelets-scorzonera L	1)Bunge kozeletsiya-s. Bungei Krasch et Lipsch 2)Qoyantobıq-S. circumflexa Krasch 3)Qoyantobıq-S. Gageoides Boiss 4)Maydagu`lli kozelets-S. Parviflora sacq 5)Qoyantobıq-S. sericeolanata Krasch et Lipsch
40	Eplyaziya-Epilasia L Benth.et	1)Joqarg`ı tukli epilyaziya-E.

	Hook	acrolasia (bunge) 2)Yarım tukli epilyaziya-E. hemilasia (Bunge) C.B. Clarke.
41	Ptereoteka-Pterotheca Cass	1) Aral pterotekası-P. Aralensis Bunge
42	Geteroderis-Heteroderis Boiss	1) Mayda geteroderis-H. Pusilla Boiss
43	Xondrilla-Chondrilla L	1)aldawshı xondrilla-Ch. Ambigua Fisch 2)qabırshaqlı xondrilla-ch. Squamata iljin
44	Skoriola-Seariola F.W. Schmidt	1) shıg`ıs skariolası-S. Orientalis (Boiss) Sojak
45	Sarı gu`l-Qoyma-qoshqarma (oduvanchik)-Teraxacum Wigg	1)Bessarab qoyma-qoshqarması -T. bessarabicum (Hornem) Hand-Mazz 2)Eki shaqlı oduvanchik (qoyma-qoshqarma)-T. bicornis Dahlst 3)Joldas qoyma-qoshqarma (oduvanchik)-T. Comitans s. Koval 4)U`lken jabıwshı japıraqlı qoyma-qoshqarma-T. monochlamydenum S. Koval 5)Bir jabıwshı japıraqlı qoyma-qoshqarma-T. monochlamydeum Hand-Mazz
46	Geteroxena-Heterachaena Fresen	1) Popov geteroxenası-H. Popovii (Krasch) S. Koval
47	Rabdoteka-Rhabdotheca Cass	1) Korovin rabdotekası-Rh. Korovini (M. Pop) Kirp
48	Mikrorinxus-Microrynchus hess	1) aldamshı mikrorinxus-M. fallax jau b et Spach
49	Osot-sonchus L	1)tukli osot-S. Asper Hill
50	Latuk-Lactuca L	1)Glautsis japıraqlı latuk-L. Glaucifolia Boiss 2)Shıg`ıs latugi-L. Orientalis Boiss 3)Jabayı latuk-L. Serriola L 4)Tatar latugi-L. Tatarica (L) C.A. Mey 5)Tolqınlı latuk-L undulata Ledeb
51	Tsimbolena-Micropus L (Cymboleana Smaljan)	1) Uzun japıraqlı tsimbolena-M. Longifolis Boiss (M. erectus auct, Cymboleaena longifolia (Boiss et reut)
52	Saflor-Carthamus L	1) Gips suyiwshı saflor-C. gipsicola

		iljin
53	Garadiolus-Garhadiolus Jaub. et spach	1) Aydarlı garadiolus-G. Papposus Boiss et Buhse

İlimiy mag`lıwmatlardı analizlep qarag`anımızda Qaraqalpaqstan florasında quramalı gu`llilerdin` ko`p tarqalg`anı Qızılqum sho`listanı esaplanılıp, onda respublikamız aymag`ında tarqalgan barlıq quramalı gu`lli o`simlikler tu`rinin` 36,8% ti ushırasatug`ını anıqladıq. Keyingi orındı Ustırt iyelep, ol 21,1% quradı. 13,7% quramalı gu`lliler A`miwda`r`ya alabında ushırasadı.

Quramalı gu`llilerdin 16.6% ti Qızılqum ha`m Ustırt aymag`ında tarqalganlıg`ı belgili boldı. 7,3% o`simlik tu`ri A`miwda`r`ya alabı, Ustırt kenisligi ha`m Qızılqum qumlıg`ında yag`nıy Qaraqalpaqstannın` u`sh geografiyalıq rayonında da o`setug`ınlıgı anıqlandı. 2,7% o`simlik tek A`miwda`r`ya alabı, Qızılqum sho`listanında, al 1,8% o`simlik A`miwda`r`ya alabı ha`m Ustırt sho`listanında ushırasatug`ınlıg`ı belgili boldı.

Keste-4

Quramalı gu`lliler tuqımlası wa`killerinin` respublikamızdın` geografiyalıq rayonları boyınsha tarqalıw ko`rsetkishi.

№	Geografiyalıq rayonlar	Sanı	Payızda %
1	A`miwda`r`ya, Qızılqum, Ustırt	8	7,3
2	A`miwda`r`ya, Qızılqum	3	2.7
3	A`miwda`r`ya, Ustırt	2	1,8
4	Qızılqum, Ustırt	18	16,6
5	A`miwda`r`ya alabı	15	13.7
6	Qızılqum	40	36,8
7	Ustırt	23	21.1

Solay etip, quramalı gu`lli o`simliklerdin` tirishiligi ushın Qızılqumnın ekologiyalıq ortalıg`ı unamlı ta`sir jasag`anlıqtan, o`simliklerdin` tarqalıw ko`rsetkishi basqa ekologiyalıq ortalıqqa qarag`anda eki esege shamalas joqarı ekenligi anıqlandı.

3-Bap. Quramalı gu'lliler tuqımlasına kırıwshi tiykarg'ı jabayı da`rilik o`simlikler.

Qaraqalpakstan respublikasının` aymag`ında o`setug`ın jabayı da`rilik o`simliklerdin` biologiyalıq o`zgesheligi ha`m farmakologiyalıq qasıyetlerin izertlew boyınsha bir qansha ilimpazlardın` miynetleri jarıq ko`rgen (Seydemetov D. Xojambergenova P. Dauletmuratov S ha`m baskalar). Quramalı gu'lliler tuqımlasına kiretug`ın o`simliklerdin` biologiyalıq o`zgesheligi ximiyalıq quramı ha`m formokologiyalıq qasıyetleri boyınsha arawlı izertlewler elege shekem alıp barılmay atır. Sog`an baylanıslı adebiy mag`lıwmatlarg`a tiykarlanıp bul tuqımlasqa kiretug`ın Qaraqalpaqstan florasında o`siwshi tiykarg'ı da`rilik o`simliklerdin` botanikalıq sıpatlamasın, biologiyalıq-ekologiyalıq o`zgesheliklerin, bioximiyalıq sıpatlamasın ha`m farmakoterapiyalıq qasıyetlerin keltirip o`temiz.

3.1. Bessmertnik uzb buznoch.

3.1.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m bioekologiyalıq o`zgesheligi.

Bul o`simlik qurgaq qumlı topıraqlarda o`sedı. Onda ıg`allıq az bolıp, gu`l toplamı qurg`aq boladı. Vegetatsiya da`wirinde kesip alıng`an o`simlik keptirilgende de buring`ı ko`rinisin saklap tu`radı. Sog`an baylanıslı onı solımaytug`ın buketler qatarında gu`l shen`berlerin jasawda qollanıladı. Bessmertnikti venk gu`l shen`berlerine qollanıw Rimlikler tarepinen a`yyemnen isletsede, ha`zirgi wakıtta Frantsiyada bul maqsetke qollanıw ken` tarqalg`an.

Bessmertnik qumlı topıraqlarda o`skenlikten onı qum bessmertnigi, pıshıq panjesi yamasa tsmın–*Helichrysum arenarium* DC dep atalıp quramalı gu'lliler tuqımlasına kiredi. Onın latinsha atı grekshe helios-kuyash ha`m chrysos-altın degen so`zlerden alıng`an. Yag`nıy onın` gu`l japırag`ı altın sarı bolg`anlıktan uslay atalıp, *arenarius* latinsha qumlı degendi an`latadı.

Bul o`simlik sho`p deneli. Ko`p jıllık boyı 15-30 sm keledi. Tamırdan shıqqan japıraqları uzınsha teris mayek ta`rizli. Onın` pu`tkil denesin qaplagan qalın tu`kler suwdın jetispewshiliginen saqlaydı. Bul qalın tu`kler suwdın puwlanıwın azaytıp ıg`allıqtı u`nemlep jumsaw mumkinshiligin beredi. Gu`l

sebetshesi sarı. Olar shar ta`rizli 4-6 mm dm ge iye. Gu`ldi jabıwshı japıraqlar qabırshaq ta`rizli, topır, sarı limon rende, qurg`aq boladı. Onın barlıq gu`lleri tu`tik ta`rizli, sarı, qon`ır sarı, aydarlı boladı. Bul o`simlik iyun` ayag`ında gu`llewdi baslap. Sentyabrge shekem dawam etedi (Suwret 1).

1-su`wret. O`lmes sho`p

Bul o`simlik Aziya, Tuslik Sibir`, Evropanın` dala rayonlarında, tog`aylı dala ha`m tog`aylı zonalarda qumlu quyashka qaragan janbawırlarda o`sedı.

Bessmertnik 0,05% efir mayı, 1,2% qant, 3,66% smola. 0.05% sterinler, 0,25% flavonlar, dubıl` zatları, saponinler, boyaw zatları, natriy duzı, kaliy, kal`tsiy, temir ha`m marganetske iye boladı.

Medsinalıq maqsetke gu`li ele tolıq ashılmag`an wakıtta jıynalıp, sayada keptiriledi. Keptirilgen shiyki zat qarang`ıda saqlanadı. Onın` tayarlang`an shiyki zatı o`lpen aromat iyiske iye bolıp, da`mi ashqıltım keledi. Tayarlang`an shiykizatta 12% ten zıyat ıg`allıq bolmawı kerek. Shiykizat aptekte yashiklerde-skladta qapshıqlarda saqlanadı.

3.1.2. Farmakologiyalıq qa`siyeti.

Bessmertnik boyınsha M.K.Petrova İ.P.Pavlovtın laboratoriyasında izertlewler ju`rgizgen. Na`tiyjede onın` gu`linin` qaynatpası ha`m nastoıkası o`t suyuqlıg`ı, asqazan ha`m asqazan astı shiresinin` islenip shıg`ıwın arttıratug`ını anıqlang`an. Keyinshelik bessmertnik preparatı o`t qaltanın` tonusın ku`sheytetug`ını o`t quramının` ximiyalıq quramı o`zgerip xolesterinnin` mug`darının` artatug`ını anıqlang`an.

Bessmertniktin` ta`siri o`ttin` payda bolıwın ku`sheytetug`ın, o`tte bilirubin mug`darın ha`m xolesterin-xolat koeffitsientin joqarılatıwshı flavong`a baylanıslı. Bunnan basqa bessmertniktin` nastoykası ha`m qaynatpası asqazannın` funktsiyasın isheklerdin` perstel`tikasın pa`seytedi. Bessmertnik preparatının` zıyanı az, biraq onı ko`p qollang`anda bawırda onın` uyısıwı payda bolıwı mu`mkin. Bessmertnik smola kislotasının` bolıwı menen antibakterial aktivlikke iye boladı.

Bessmertnik klinikada bawır ha`m o`t jolı keselliklerinde qollanıp u`yrenilgen. Bessmertnik preparatların qollang`anda awırıw paseyip, bawırdın` ko`lemi kishireyedi. O`t payda bolıw ku`sheyedi, qanda bilirubin ha`m xolsterin mug`darı azayadı.

3.1.3. Bessmertnik preparatları.

Flamin (Flaminum). Bessmertnikten islengen qurg`aq konsentrat. Onda barlıq ta`sir etiwshi zatlar jıynalg`an. Ol sarı ren`li amorf poroshok, ashshı da`mli. Bul preparat bawır, ot qalta ha`m ot jolı-xoletsistit, xolangit, gepotoxoletsistittin sozılmalı tu`rine qollanıladi. Flamin 0.05 g tabletka tu`rinde islenip shıg`ıladi.

**Qurg`aq bessmertnik konsentratı** (Extractum florum Helichrysis arenarii siccum) bessmertniktin` gu`linen islengen untaq. Ol ku`nine 1 grammnan 3 mezgil 2-3 ha`pte dawamında qollanıladi.

O`t ju`rgiziw chay. Bessmertnik gu`linen 3 gramm, u`sh japıraq o`simliginin` japırag`ınan 3 gramm, nazbaygu`l japırag`ınan 2 gramm, koriandr miywesinen 2 gramm aralaspasının` 400 ml suwdag`ı demlemesi. Bir chay qasıq 2 stakan qaynag`an suwg`a salınıp, 20 minut qoyıladi keyin su`ziledi ha`m jıllı tu`rinde awqattan 30 minut aldın yarım stakan ishiledi.

Bessmertnik qaynatpası-(Decoctum Helichrysi arenarii). Maydalang`an bessmertnik gu`linen 10 g alıp u`stine 200 ml suw quyıp, ustin jawıp, qaynap tu`rg`an suwg`a salıp 30 minut dawamında waktı-waktı aralastırılıp tu`rıw menen qızdıradi. Keyin suwdan shıg`arıp 10 minut suwıtıp su`ziledi, 200 ml ge jetkenshe suw qosıladi. Qaynatpa awkattan 10-15 minut burın bir qasıqtan ku`nine 3-4 marte ishiledi. Qaynatpa ekstraktqa qarag`anda ta`sirli ekenligin ko`pshilik moyınlamakta.

3.2. Chereda (uzb) ittikenek

3.2.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m biologiyalıq o`zgesheligi.

Jaz ma`wsiminin` aqırlarında ha`wiz boylarına, jap, salmalardın` yamasa suw saqlıg`ıstın` boyınan o`tsen`iz kiyimge onsha u`lken bolmag`an miywenin` jabısqaanın ko`resiz. Bul jabısqaqtan qutılıw an`satqa tu`speydi. Sebebi. olar kiyimlardin` toqımalarına keyin qayrılğ`an ilmekli tisshelei menen bekkem kirip aladi. Ol haywanlardın` ju`nlerine, quslardın` pa`rlerine ha`m adamlardın` kiyimlerine jabısıp a`tirapqa ken` tarqalıp arealın ken`eytiw imqaniyatına iye boladi. Onın` botanikalıq atı u`shke bo`lingen chereda yamasa o`zbekshe iyttikenek-Bidens tripartite L. Onın` tuwıs atı latinsha bis-eki marte ha`m dens-

tis degen so`zlerden quralıp onın` miywesine tiyisli. Tripartita-ushke ajralg`an ol japırag`ına tiyisli. Bul o`simlik bir jıllık sho`p deneli. Boyı 30-100 sm keletug`ın paqalı tsilindr ta`rizli, suwlı, qarama-qarsı shaqalang`an o`simlik. Japıraqları qarama-qarsı jaylasıp, teren` salalı, japıraq salaları lentset ta`rizli, tiyisli, ortang`ı salası, qaptal salalarınan anag`urlım u`lkenirek. Gu`lleri sarg`ışh tu`tik ta`rizli bolıp, jalpak korzinkag`a jıynalg`an. Korzinka (top gu`li) shaqanın` ushında jekke jaylasqan. Ha`r bir korzinka eki qatar jabıwshı japıraq penen qorshalg`an, sırtqı japıraqshalar korzinka diametrinen uzınlaw bolıp keledi.

İshki jabıushı japıraqshalar sırtqıdan bir qansha keltelew, plenkag`a uqsag`an juqa, qızg`ışh, sheti aq, uzınsha, ushı o`tkirlesken, joqarı qarag`an. Gu`l jatak jin`ishke plenkag`a uqsas gu`l aldı japıraqları menen oralg`an. Tu`tikshe gu`ller gu`l kesenin` ornına eki ush tik tu`rg`an o`tkir tisli qılshıqlar menen ta`miyinlengen. Qılshıqlar qarmaqqa uqsag`an tiyisli bolıp miywede saqlanıp qaladı. Miywesi da`nli miywe eki-ush qırılı bolıp, dawamı ilmekli tislerge aylanğ`an. Chereda iyul`dan sentyabr`ge shekem gu`llep, oktyabr`din` aqırına shekem miyweleydi. Ol ızg`ar jerlerde barlık kontinentte o`setugın o`simlik.

O`simlikti shiyki zat ushın ashılmag`an gumshası ha`m jokargı japıraqları menen jıynaydı. Bastırmanın` astında yamasa arnawlı qurıtqışlarda 40-45⁰ temperaturada keptiriledi. Shiyki zatqa tu`ri o`zgergen (qon`ırlasqan) japıraq ha`m dag`al 3mm diametrden zıyat paqal qosılmaydı. Shiyki zat presslengen tu`rinde taylap buwıp tuyiledi, samallatılutug`ın, qurg`aq xanalarda 3 jılğ`a shekem saqlanadı.

Cheredanın` ximiyalıq quramı az u`yrenilgen. Onın` paqalı efir mayın, dubıl` zatların, ashshı ha`m alkaloid, karotin ha`m askarbin kislotasına iye (Su`wret 2).

2-su`wret. İttikenek

3.2.2. Farmokologiyalıq qa'siyeti.

Chereda tajiriybede az u'yrenilgen. Cheredanın nastoikasın haywanattın vena qan tamırınan jibergende jatırdın qısqaırıwın tezletken, ju'rek qısqaırıwının amplitudasın joqarılalıp, arteriyalıq basımdı paseytken, sedativ (tınıshlandırıw) qa'siyetine iye bolg'an. Keyingi wakıtları hayuanatlar u'stindegı tajiriybeden allergiyag'a qarsı tasiri anıqlang'an.

3.2.3. Meditsinada qollanıwı.

Chereda xalq meditsinasında terletiwshi, sidik ju'rgiziwshi, dem alıw organı keselliklerine, zat almasıwdın buzılıwı, tsinga, qan keselligi, qışıma, qotur, tis awırıw keselliklerine qarsı qollanılp kelgen. Onın tamırı shayan shakqanda qollanılg'an. Tibet meditsinasında chereda qanı azlıq, ateroskleroz, ku'ydirgi keselliklerine qarsı qollanılg'an. Qıtay meditsinasında ıssılıqtı tu'siriw ha'm tuberkulezg'a qarsı qollanılg'an. İlimiy meditsinada chereda terletiwshi, sidik shıgarıw organı keselliklerine qarsı qollanıladı. Ol kobinshe balalarda skrofulezge qarsı qollanıladı.

Chereda preparatı menen klinikada psorioz keselligin emleude qollanılg'an.

Chereda preparatı tamshı tu'rinde awqattan aldın 20 tamshıdan ku'nine 3 mezgilden 12-15 ku'nge shekem ishiledi. Surtpe qoyıw ekstrakttan islenip vazelin menen lapolin aralaspasınan tu'radı. Ol ku'nine zıyanlang'an jerge bir ma'rte g'ana jag'ıladı. Bul preparat penen emlengende 53 keselden 29 klinik jaqtan tawir bolıp, 22 kesel sawala baslag'an. 2 keselge emnin tasiri bolmag'an. Chereda ekstraktı ta'sirinde psorioz benen kesellengen adamlarda bu'yrek usti bezinin funktsiyası artqan sonın menen birge periferiyalıq qaplarda eozinofil mug'darı to'menlegen. Solay etip, ushke ajıralg'an chereda (iyttikenek) psorioz (teri keselligi) kesellengen emlewde qollanıladı.

3.2.4. Chereda preparatları.

Chereda nastoykası 20 g chereda sho'bi maydalanıp, emal yamasa farfor ıdısqı salınadı, u'stine 200 ml suw quyılıp u'sti jabıq tu'rinde suw banyasında 15 minut dawamında qızdırıladı. Eritpe 45 minut dawamında suwıtılğ'an

tu`rinde qaldırıladi, keyin taza paxtada su`ziledi ha`m 200 ml ge jetkenshe suw qosıladi. Bir as qasık penen ku`nine 2-3 ret ishiledi.

Averin chay. Chereda menen u`sh ren`li fialka ten`dey qosılıp og`an ekiden bir mug`darda paslen qosıladi.

Chereda qaynatpası. Maydalangan sho`pten 3 as qasık 2 stakan suwga salıp 10 minut qaynatıladi. Qaynatpa teridegi bezew ha`m mayda jaralardı keptiriw ushın qollanıladi. Terige jumsaqlıq beriw ushın qaynatpaga shomıladi. 10 g cheredadan nastoika islep, onın u`stine 100 g as duzı salınıp 37-38<sup>0</sup> ıssılıqtag`ı vannada shomıldıradi.

3.3. Sipse ta`rizli juwsan.

3.3.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m biologiyalıq, bioximiyalıq ha`m ekologiyalıq o`zgesheligi.

Eki jıllıq yamasa bir jıllıq boyı 30-70 sm keletug`ın sho`p deneli tik o`setugın o`simlik. Paqalı tik ayrımlarında shakalang`an boladı. To`mengi japıraqları baldaqlı eki-ush ret pa`rge uqsas bolıp tilkimlengen. Paqalındag`ı japıraqlar oturmalı, jin`ishke salalı. Gu`l sebetsheler mayda 1,5-2 mm diametrge iye. Ko`p sanlı piramida ta`rizli sipsege jamlengen. Tuqımı kon`ır 0.6 mm uzınlıqta, uzınsha keri ma`yek ta`rizli. Avgustta gu`llep sentyabr`-oktyabr`de miyweleydi. Tuqımı arqalı ko`beyedi. O`simlik kebirli otlaqlarda, sho`listanda da`r`ya jag`alawlarında taslaqlı janbawırlarda Qaraqalpaqstan aymag`ınan sırttada ko`pshilik jerlerde o`sedı. Ayrım wakıtları 15 tsentnerge shekem o`nim beredi (Su`wret 3). Bul o`simlikte ha`r tu`rli elementler ushırasatug`ını anıqlandı. A`sirese ju`da siyrek ushırasatug`ın titan ha`m geliy boladı. Jer u`sti bo`legi 4,35-5,57%, tamırı 1.08-1.37%, gu`li 7,91% smola beredi. O`simliktin` barlıq bo`legi organikalıq kislotalar limon, alma, shavel`, uksus, propion ha`m valerian kislotalarına iye. Dubil` zatları sho`binde 3,61-4,74%, tamırında 2.07-2.56% bolıp, tiykarınan pirogall toparına jatatug`ın takniklerge iye.

Bul juwsannan alıng`an preparat artemizol meditsinada qollanıladi.

3-su`wret. Sipse ta`rizli juwsan.

3.3.2. Farmokologiyalıq qasiyeti.

Sipse ta'rizli juwsannın nastoikası tıshqanlarda diuretikalıq effektke iye. Tıshqanlarga ha'r 150 g awırlıgına 0,25 ml dozadan esaplanıp askazanına jibergende olarda diurez (sidik ajıralıw) 53% ke shekem artqan. Bul o'simlikten alıngan efir mayı ishti jurgiziw qa'siyetine iye. Ol preparatlar onsha za'ha'rli emes.

3.3.3. Meditsinada qollanıwı.

Juwsandagı efir mayı artemizol preparatının quramına kiredi. Artemizol birinshi marte Tashkent meditsina institutının urologiyalıq klinikasında quwıgında tası bar. 134 keseldi emlewde qollanıladı. Baqlaw astında altı topar kesel boldı. Birinshi toparda 27 kesel kuwıкта tas diatezi menen aurıg'anlar bolıp, olarg'a artemizol 1-2 tamshıdan ku'nine u'sh retten qantka tamızıp til astına 10 ku'n dawamında salıp qoyıladı. Bul topardagı ko'pshilik kesellerde urat, oksalat ha'm fosfatlar erip sidik arqalı shıg'arıladı ha'm sidikte leykotsit tolıq jog'aladı. Ekinshi topar kesel 24 adam buyrektin funksiyası normal saqlang'an tu'rde sidik jolında kishkene taslar jıynaladı. Bul keseller til astına u'sh tamshıdan 10-12 ku'n dawamında artemizol preparatın alg'an. Bulardın ha'mmesinde awırırıw jog'alıp 7-keselde 10 ku'nnen keyin tas o'zi tu'sip qalg'an. U'shinshi topar keseller buyreginde tas bolıp, awırırıw payda bolıwdan shag'ım etiwshiler. Bul keseller operatsiyag'a tayarlar, biraq ele buyrektin funksiyası buzılmag'anlar. Bularg'a u'sh tamshıdan til astına artemizol 10-12 ku'n dawamında qollangannan keyin asqınlanıw protsessi paseygen.

To'rtinshi topar keseller o'sindi shaqalrga iye bolg'an taslı keseller. Bul keseller ku'nine 5 tamshıdan 2 ret 15 ku'n dawamında artemizol alg'anlar. Bularda sidikte irin shıg'ıwı azaygan, ko'p mug'darda fosfat duzlar sidik penen shıgıp tu'rg'an.

Besinshi topar. Sidik qanallarının taslar menen tıg'ılıp qalıwına baylanışlı payda bolatugın shansılıwlı awırıwga iye bolg'an keseller. Olar 32, ha'r ku'ni pristup bolgan wakıtta til astına 10-15 tamshıdan qabıllag'anlar. Natiyjede shansılıw jog'alg'an yamasa azayg'an. Sidik penen taslardın shıg'ıwı payda

boldı. 32 keselden 14 inde awırıw hesh qoymag`an. 14 keselde shansıp awırıw toqtag`an. Qalg`anlarında awırıw azayg`an. Tastın` sidik penen shıg`ıp ketiwi 6 keselde baqlang`an. Altınshı topar nefrolitiaz (bu`yrekte tas bolg`anlar) 18 kesel. Olarg`a operatsiya islep bolmaytug`ınlar. Olar 3 tamshıdan ku`nine eki retten 10 ku`n dawamında kabıllawshılar kiredi. Olarg`a 5-7 ku`nnen son` kurs qaytalanadı. Bul topardag`ı kesellerde awırıw toqtag`an. Bul topardag`ı kesellerde awırıw qoyılıp, duz jıynala baslag`an ha`m diurez ku`sheygen.

Solay etip, artemizol, awırıwdı toqtatıw, antiseptikalık, sidik aydawshı, asqınlawg`a qarsı qollanıladı. Awırıwdı qoydırıw qasıyeti efir mayındag`ı boneol, mirtsena ha`m kamfenaga baylanıslı. Olar tegis bulshıq etlerdi bosastıradı.

Asqınlanıwg`a qarsı qa`siyeti efir mayındag`ı benzol xalqasının` okisleniwine ha`m fenol payda bolıwga olardıń sidik arqalı shıg`ıp tu`rıwına baylanıslı. Sidik aydawshı qasıyeti menten, mentol, mentong`a baylanıslı. Olar buyrek tamırların qan menen tolg`an tu`rindegi islewin ta`miyinleydi.

Sidiktegi duzlardıń eriwshen`liginin` artıwı preparatta etilendaimintetra uksus kislotasının` dietil efirinin` bolıwına baylanıslı.

Artemizoldı rovatineks, tsistenol ha`m enatin preparatları menen salıstırg`anda artemizol tez tasir etiwine ha`m effektivligine baylanıslı olardan u`stin tu`radı.

3.3.4. Preparatları.

Artemizol. Artemizol quramına juwsannın efir mayı kiredi. 3 g mayı, 0,9g myata (nazbay gu`l) mayı, dietil efir etilendiamin tetrauksus kislotası-0,1 g, alma kislotasının` etil efiri-1 g, shabdal mayı-4 g, etil spirt-1g. Artemizoldı sidik tasları keselligine qollanıladı. Ol 3-15 tamshı qantka tamızılıp isletiledi.

Artemizoldı kesel ash xalında iship, 30 minuttan keyin 1,5 litr suw yamasa chay ishkennen keyin tez-tez juriw ha`m basqa fizikalıq shınıg`ıwlar islew kerek. Emlew kursı 10 ku`n 5-7 ku`nnen son` kurs kaytalanadı.

3.4. A`piwayı yamasa tikenli Tatarnik.

3.4.1. Botanikalıq sıpatlaması, bioekologiyalıq o`zgesheligi.

Boyı 150 sm keletug`ın eki jıllıq o`simlik. Ol uzınsha ma`yek yamasa lantsetke uqsag`an eni 5-15 sm, uzınlıg`ı 30 sm ge shekem jetetug`ın japıraqlı tik tu`ratug`ın paqalg`a, urshıqqa uqsag`an tu`ri o`zgergen jer astı paqalg`a iye bolgan o`simlik.

Japırag`ının` salası ken` u`sh muyeshli shetleri ten` emes tisshele menen oralg`an, ushı tikenli. Onın` qızg`ısh qonır gu`lleri shar ta`rizli sebetshege birlesken. Tuqımı 5-5,5 mm uzınlıqta, uzınsha-ma`yek ta`rizli, qaptaldan qısılg`an kese jıyırıqqa iye bolg`an uzınsha qırlarg`a iye. Bul o`simlik Qaraqalpaqstan territoriyasınan basqa Kavkaz, Qırım, Batis Sibir`, Orta Aziya, Batis Evropa, İran, Arka Amerika, Ukraina, Belarussiya ha`m Rossiyada tarqalg`an. Bul o`simlik u`y qaslarında ogorodlarda tarqalg`an. Ol tuqımı arqalı ko`beyedi. Ol ba`ha`rde egilgende 15-20 ku`nde ko`gerip shıg`adı. Birinshi jılı tamır moynınan japıraqlar payda etedi. Ayrım ekzemplırları birinshi jılı 60 smge shekem jetetug`ın generativ shaqa payda etedi. Olarda g`umsha bolg`anı menen gu`llemeydi.

Eki jıllıq o`simlik aprel`din` ortalarına kelip o`siwdi baslaydı. Olardın` gu`llewi iyul`din` baslarınan baslanıp ortasha 1,5 ay dawam etedi. Gu`llew da`wirinde olardın` boyı 2 metrden artadı. Tuqımı avgustta pisedi. O`simliktin` vegetatsiyalıq waqtı 4,5-5 ay dawam etedi. Bul o`simlik pal beriwshi. Onın` tuqımında 15-17% may bolıp, shemishke mayına jaqın boladı, japırag`ında S vitamini ha`m dubil` zatları boladı. Onın jer u`stingi bo`legi kumarin zatlarına iye.

Xalıq meditsinasında tatarnik irin`li jaralardı, qa`wipli isiklerdi, stolbnyak (tırısıu) keselligin emlewde qollanıladı. Bul o`simlik qan toqtatıwshı sıpatında, qıshıma ha`m temirewdi jok etiwde qollanıladı.

Bul o`simlikten tayarlang`an da`ri preparatları kardiotonikalık, qan toqtatıwshı, sidik ju`rgiziwshi, bakteriyalardı o`ltiriwshi qa`siyetlerine iye, arteriyalıq basımdı joqarılalıp qan tamırlardın` jin`ishkeriwine ta`sir etedi.

Jas shaqaları japıraq baldaqları, tamırları, qaynatlıg`an tu`rinde yamasa duzlang`an tu`rinde jewge jaramlı.

3.5. Apteka romashkası o`zb. moychechak

3.5.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m bioekologiyalıq o`zgeshelikleri.

Apteka romashkası biyikligi 35 sm keletug`ın ku`shli shaqalang`an jin`ishke oq tamırg`a iye bolatug`ın bir jıllıq o`simlik. Paqalda japıraqları izbe-iz jaylasqan. Japıraqları jin`ishke salalı eki marte pa`r ta`rizli qırqılğ`an. Gu`lleri ishi kuwıs domalaq sebetshe jıynalgan. Shetki gu`lleri aq til ta`rizli analıq ortada jaylasqan gu`lleri sarı eki jınıslı tutik ta`rizli. Sebettegi gu`llerdin` shetindegiler birinshi ret gu`llep bolgannan son olardan keyingi gu`ller gu`lley baslaydı. Ortada jaylasqan gu`ller gu`lley baslag`anda shetki tutik ta`rizliler gu`llerde miyue payda boladı. Miyuesi eki shimishke ta`rizli tuqımnan tu`radı. Tuqımı u`sh qırlı 0,8-1mm uzınlıqta eni 0,25 mm boladı.

Apteka romashkası atızlarda u`y qasındag`ı ogorodlarda ushırasadı. Bul o`simlik Qaraqalpaqstannan baska jerde Evropada, Rossiyada, Ukrainada, Bellorussiyada, Sibirde, Uzaq Shıg`ısta, Orta Aziyada ushırasadı. Apteka romashkası baska romashkalardan gu`l toplamının` iyisli bolıwı menen ha`m gu`l toplamı (sebetshenin) ishi kuwıs bolıwı menen ajıraladı (Su`wret 4).

3.5.2. Ximiyalıq quramı.

Romashkanın gu`l sebetshelei tiykarın xamazulen quraytug`ın ($S_{14}N_{16}$) 0,1-0,8% ke shekem efir mayına iye. Efir mayında xamzulennnen basqa terpen $S_{10}N_{16}$ seskviterpen qadinen $S_{15}N_{24}$, tritsiklik spirt kaprin kislota $S_{15}N_{26}O$ ha`m izovalerian kislotaları boladı.

4-su`wret. Apteka romashkasi

Gu'l sebetsheleri, gidrolizlengende apigenin, glyukoza ha'm apiozaga ajralatug`ın apin  $S_{26}N_{28}O_{14}$ , proxamazulen-matriutsin, lepton matrikarin, umbelliferon ha'm onın` metil efiri-gerniarin, dioksikumarinler triakantan $S_{30}N_{26}$ xolin, fitosterin, salitsil kislotası, olein, linol, pal`mitin, stearin kislotalarının` litseridlerinden tu`radı. Bulardan basqada askarbin kislotası, karotin, ashshı zatlar, shılımshıq zatlar, kamerler boladı. Romashkanın` efir mayı suwda qıyınlıq penen eriytug`ın qon`ır ko`k ren`degi qoyıw suyıklıq.

3.5.3. Shiykizattın` tayarlanıwı.

Romashkanın kerekli shiykizatı baldaqsız gu'l sebetsheleri shiykizat romashkanın shetki gu'llerinin` (til ta`rizli gu'llerdin) sebette gorizonta`l tu`rde jaylasıw da`wirinen baslanadı. Eger usı da`wirden keshietirilse miyuesi tusip jaylasıw da`wirinen baslanadı. Eger usı da`wirden keshiktirilse miyuesi tu`sip material ju`da maydalanıp ketedi. Jıynalg`an material sayada yamasa keptirgish u`skenede $35-40^0$ temperaturada keptiriledi. Keptirilgen sebetsheler domalaq yamasa yarım shar formada kesesine o`lshegende 4-8 mm uzınlıqta boladı. Sebet baldag`ı 2 sm den aspawı kerek.

Shiykizat qoldan sebetshelerdi julıp alıw menen tayarlanadı. Arnawlı temir taraqq ha'm qayshı ja`rdeminde taryalawg`a boladı.

3.5.4. Farmokologiyalıq qa`siyeti.

Romashkanın efir mayı oraylıq nerv sistemayı qozdıradı, onın` reflektorlıq iskerligin ku`sheytedi, uzınsha miydi qozdıradı, dem alıwdı ku`sheytedi ha'm tezletedi, ju`rektin` ritmin tezletedi, miydin` tamırların ken`eytedi. Oraylıq nerv sistemasının` qozıwı keyin paseyedi, reflektorlıq iskerligi to`menleydi. Bulshıq etlerdin` ku`sheygen tonusı to`menleydi. Romashkanın efir mayının` joqarı dozası bas awrıwdı keltirip shıg`aradı, ulıwma ha`lsizlikke alıp keledi. Xamazullennin bolıwına baylanıslı romashkanın efir mayı dezinfektsiyalawga ha'm asqınlanıwg`a qarsı isletiledi. Glikozidlerdin` bolıwına baylanıslı asqazan-isheklerdin` shiresinin` ko`p islenip shıg`ıwına, ot suyıqlıg`ının` ko`p isleniwine ha'm ishteydin` jaqsılanıwı ushın qollanıladı.

Romashkanin` glikozidleri m-xolinreaktiv sistemasin blokadalap, tegis bulshiq etlerdin` erkin islewin ta`miyinlep, ishki organlardin` spazmasin joq etedi.

3.5.5. Meditsinada qollanilwi

Ha`zirgi waqitlari da`rilik (apteka) romashka as sin`iriu organlarinin` kesellikleri: sozilmalı kolutke, gastiritke qarsı, o`ttin` islenip shıg`ıwın tezletiwde qollaniladı. Sonday-aq ol laringit, angina ha`m basqada sırtqı keselliklerge qarsı isletiledi. Romashkanı ko`binshe basqa o`simliklerdin` kombinatsiyası menen isletedi.

3.6. Vasilek- Botakoz.

3.6.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m bioekologiyalıq

o`zgeshelikleri.

Boyı 50-120 sm keletug`ın, juwan tamır paqallı, paqalı tik o`setugın, ko`p jıllıq o`simlik. Japıraqlar salalı, baldaqlı joqarg`ı japıraqları otırmalı, pu`tin.

Gu`l toplamı sebet, olar shaqanın` ushlarında jaylasqan gu`li koyıw-qızıl, qızg`ıl ko`k ren`de. Gu`ldi orag`an japıraqlar birin-biri orap ushı tikenge aylang`an. Da`nli miyue 5-6 mm uzınlıqta jalpaq qonır sur ren`de boladı (Su`wret 5).

Ol tuqım arqalı ha`m vegetativ tu`rde ko`beyedi. Tuqımı ba`ha`rde egilgende u`sh ha`pteden son` ko`gerip shıg`adı gu`zde egilgende ba`ha`rde aprel`din` son`ında ko`gerip shıgadı. Ol birinshi jılı tamır moynınan japıraqlar payda etip, rozetka tu`rinde rawajlanadı, ayırım ekzemplırları g`ana ekken jılı ha`wijlenedi. Ko`p jıllıq o`simlik ba`ha`rde apreldin` ekinshi ha`m u`shinshi on ku`nliginen ko`geredi. Gu`llew fazadag`ı o`simliktin` boyı 1-1,5 m ge shekem boladı. Onın` gu`llew da`wrinin` uzaqlıg`ı eki aydan asadı. Tuqımınin` jetiliwi 40 ku`nge shekem dawam etedi. Tuqımınin` massalıq pisiwi avgustın` ortalarınan sentyabrdin` ekinshi on ku`nligine shekem dawam etedi.

5-su`wret. Botako`z - *Centaurea cyanus* L.

Onın` vegetatsiyalıq periodının` uzaqlıg`ı ortasha 190 ku`nge shekem dawam etedi. Onı guzde ko`shirip otırg`ızg`anda jaqsı tutıp ketedi.

Vasilek Qaraqalpaqstanda tek Ustirtte, Aqtumsıq penen Say qumlarda ushırasadı.

3.6.2. Qollanıwı.

Bul o`simliktin` japırag`ı ha`m tuqımlarında alkaloidlar tabılğ`an. Gu`llew waqtında S vitamininin bar ekenligin V.A. Vaxrusheva (1951) anıqlag`an. Bul o`simlikti tek tu`yeler ha`m atlar jeydi azıq retinde xızmet etedi. Tuqımı u`y quslarına jem sıpatında qollanıladı. Ol ko`p nektarlı ha`m perga beriwshi o`simlik. Bul o`simlik dekorativ sıpatında da xızmet etedi. Ol sayada ha`m kuyashta da o`se beredi, gu`llew da`wiri uzaq dawam etedi. Onın` gu`l masaqları sarı ren` beriwde boyaw retinde qollanıladı. Bunda dubıl` zatları, sliz` ha`m mum zatları tabılğ`an.

Vasilek xalık meditsnasında jatırdan qan ketkende, nerv keselliklerinde, tis awırg`anda, qan siygende olarg`a qarsı qollanıladı. Ol o`t jurgiziwde, sidik ju`rgiziwde qollanıladı. Ol spazmlarga qarsı qollanıladı. İbn Sina onı bawır tıg`ılğ`ang`a qarsı qollang`an, sonday-aq jatırdag`ı awırıwg`a, isheklerdin awırıwına, sarı sidikke qarsı qollang`an. (Akopov, 1972)

3.7. Shashıratqı.

3.7.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m bioekologiyalıq o`zgesheliklerdin` tarqalıwı.

Boyı 30-100 sm keletug`ın tik o`siwshi ko`p jıllıq o`simlik. Paqalı qırılı, shaqalı. To`mengi japıraqları uzın ellips ta`rizli uzınlıgı 6-20 sm eni 1,5-4 sm, emshek ta`rizli japıraq salaları pa`rge uqsap jaylasqan, paqaldag`ı japıraqlar ma`yek ta`rizli-lantset ta`rizli, u`lken tisler menen qorshalg`an.

Gu`l toplamı 4 sm ken`likte bolıp, ha`r bir japıraq qoltıg`ında 1-2 den jaylasqan. Gu`lleri hawa ren`, siyrek qızg`ısh ha`m aq boladı. Tuqımı 2-3mm, sarg`ısh qon`ır bolıp, qısılg`an. İyun` aynınan baslap sentyabr`ge shekem gu`lleydi. Gu`llegennen keyin bir aydan keyin tuqımı pisedi. Shashıratqı tuqımnan ha`m tamır bo`leklerinen ko`beyedi. Tuqımı stratifikatsiyanı talap etpeydi.

Shashıratqının` ko`p jıllıq tu`pleri aprel`din` baslarında ha`m ortalarda vegetatsiyasın baslaydı. Onın` reprodktiv (shaqasının`) o`siwi gu`llew waqtına kelip toqtaydı. Onın` vegetatsiyalıq periodı 180-200 ku`n dawam etedi (Su`wret 6) .

3.7.2. Tarqalıwı.

Shashıratqı A`miwda`r`ya del`tasında atız jagalaularında, jap salma boylarında, atızlıqlarda jon`ıshqa ha`m basqada ma`deniy eginler arasında o`sedı. Ol Qaraqalpaqstan territoriyasınan basqa, Evropada, Kavkazda, Sibirdin` tusliginde, Qazaqstan ha`m Orta Aziyada, joldın` jag`alarında tog`aydag`ı dalanlıqlarda ken` jerdi iyelep o`sedı. Ol ko`binshe qurg`aq topıraqlı jerlerde o`sedı. Sırt ellerde a`sirese Rossiyada ol ayırım xojalıqlarda ma`deniy tu`rinde o`siriledi. Shashıratqının` salat sortı arnawlı tu`rde erte jetiletug`ın vitaminli ovosh retinde egiledi. Bir tu`p o`simlik ortasha 10,3 g (3,3 g qurg`aq) tamır shiyki zatın beredi.

3.7.3. Shashıratqının` da`rilik qa`siyeti.

Shashıratqı da`ri sıpatında a`yyemgi Egipet ha`m Rimliklerge beligili bolg`an. Olar da`slebinde shashıratqını as sin`iriwdi jaqsılaw maqsetinde qollang`an. Shashıratqı tamır 49% ke shekem ma`deniy tu`rde jetistirilgende 65% ke shekem inulin zatına iye boladı. İnulinnen baska dubıl` zatları, nitibin, ashshı glikozid, vitamin V_{1-3} S organikalıq kislotalar boladı. Su`tli shiresinde ashshı zatlar, taraksasterol, kauchuk, laktutsin, laktukopirin ha`m basqa da birikpeler boladı.

Abu Ali İbn Sina shashıratqı o`simligin ha`lsizlikti emlewde, ko`z ha`m ish awırıwları, sutli shiresi menen ko`zge tu`sken aqtı emlegen.

Tamırın` jas xalında jenship jılan, shayan, ha`rre shakqanda, podarga keselligine, buwın awırıwlarg`a qarsı qollang`an.

6-su`wret. Shashiratqi

Xalıq meditsinasında shashıratqını ishteydi ashıwda, as siniriw organlarınń xızmetin jaqsılawda qollanıladı. Shashıratqınıq qaynatpası mikroblarg`a qarsı ha`m qandı tazalaytug`ın da`ri sıpatında qollanıladı. Bulardan basqa ol gastrit, enterit, xolit, xoletsistit awırıwlarına, bawır tsirroziná, sarı aurıwg`a, qırqqulaqqa, isteriya, qan tu`kiriw, tuberkulez, podagra, spazmofiliya, temirew, buwın awırıw ha`m basqada keselliklerdi emlewde qollanıladı. Qannın` azayıwı ha`m qırqqulaq keselligine tazadan alıng`an shirenin` as qasıg`ına bir kese su`t aralastırıp, ku`nine 3-4 ret, 4-5 ha`pte dawamında ishiledi.

Xalıq meditsinasında onın` tamırına juwsan, pijma, dushitsanı, atqulaqtı qosıp qollanıladı. Onın` gu`linen suw menen tayarlang`an nastoy oraylıq nerv sistemasın tınıshlandırıp, jurektin` xızmetin ku`sheytedi.

S.S.Saxobiddinovtın ko`rsetiutine qarag`anda shashıratqının` sho`binin` ku`lin gu`linin` untag`ına aralastırılıp temirewge qarsı isletiwge boladı, sonın menen birge onın` suwına balalardı shomıldırıp ku`n o`tiwden saqlawg`a bolatug`ınlıg`ın keltirip o`tken.

Shashıratqı preparatın brutsellezdi emlewge qollanadı.

Nemets xalıq meditsinası shashıratqı sho`binen tayarlang`an qaynatpanı gastritke o`tte tas payda bolıw keselligine nefritke gemorroyga qarsı qollanıladı.

Kavkaz xalıqları shashıratqı nastoykasın ulıwma darmansızlıqqa qarsı awqattan aldın udayı iship tu`radı. Xalıq meditsinası shashıratqını tınıshlandırıwshı da`ri sıpatında quraydı. Onı ku`shli nervtin` qozıwına, isteriyaga, ipoxondriyaga qarsı qollanıladı.

Shashıratqı zat almasıwdı jaqsılaw da`risi sıpatında qaraladı.

Shashıratqıdan nastoyka tayarlaw ushın eki chay qasıq untalg`anın alıp bir stakan qaynag`an suwga salıp jibigeninen keyin su`ziledi ha`m suwig`annan keyin yarım stakan yamasa stakannın` u`shten biri awqattan aldın ishiledi.

Shashıratqı qaynatpasın tayarlaw ushın bir chay qasıq maydalang`an tamır qaynatıp qoyıladı. Shashıratqının` suw nastoykası ha`m qaynatpası o`t ju`rgiziw sidik ju`rgiziw qa`siyetine iye bolg`anlıqtan ol bawır ha`m buyrek keselliklerine

qarsı qollanıladi. Onın` qoyu qaynatpası ju`rekin` ta`sirinen payda bolg`an otek (isik)ka qarsı qollanıladi. Bunın` ushın onın` maydalang`an tamır untag`inan bir as qasıq alıp bir stakan suwda qaynatıp ku`nine u`sh mezigil ishiledi. Shashıratqıdan spirtli eritpe tayarlaw ushın 20 g tamır untag`ı alınıp 100 ml spirtke salınıp 8-10 ku`n qoyıladi, keyin ol ha`r ku`ni 20-25 tamshıdan ishiledi. Tamırı diabet keselligin emlewde qollanadı. Ol antibakteriyalıq qa`siyetke iye. Ol qanı azlıq keselligine, talaqtın awırıwına, bezgekke, tsinga ha`m leyshmanioz keselligine qarsı qollanıladi.

3.7.4. Shashıratqının` basqada qa`siyetleri.

Shashıratqının` tamırı kofeni almasıradı yamasa kofege aralastırıladi. Onı kofege aralastırıwdı birinshi ret XVIII a`sirde Timme degen bag`man usıng`an. Sonnan beri ol kofenin` en` jaqsı surrogatı bolıp kelmekte. Kofe surrogatın tayarlaw ushın onın` tamırın maydalap kuwıradi keyin poroshok tu`rine keltirip tartıladi. Kuwırılıw waqtında onın` quramındag`ı inulin ha`m fruktoza karamel`ge aylanadı. Sog`an baylanıslı tayarlang`an kofe ishimligi qoyıw ren`li boladı. Ol pal beriwshi o`simlik, suttı ha`m onın sapasın jaqsılaytug`ın qımbat bahalı mal otı o`simligi.

3.7.5. Shashıratqı shiyki zatı ha`m onı tayarlaw.

Shashıratqının` tamırı ha`m jer u`stingi bo`legi (shaqası) xalıq meditsinasında qollanıladi. Meditsinalıq maqset ushın Shashıratqının` jabayı o`skeni jaksı natıyjeli, sebebi onda ko`birek ashshı zatlar boladı. Shashıratqı sho`bin iyun`-avgust aylarında quyashqa jayıp keptirip tayarlaydı, tamır sentyabr`-oktyabr` aylarında yamasa erte ba`ha`rde tayarlanadı. Terilgen tamır paqalınan ha`m basqada zatlardan tazalanıp tezlik penen pechte yamasa keptiriw u`skenelerinde keptirilip qurqaq jerde saqlanadı.

3.8. Sarıgu`l-qoyma-qoshqarma (koki-uzb)

3.8.1 Botanikalıq sıpatlaması ha`m bioekologiyalıq o`zgeshelikleri.

Sarıgu`l tamır moynında rozetka tu`rinde japıraqlar payda etiwshi, shaqalanbagan 20-60 sm oq tamırlı, ko`p jıllık o`simlik. Japıraqları lantset

ta`rizli, to`menge karay jinishkeren, shetleri tegis bolmag`an oyıklardan ibarat. Japıraqları 10-25 sm uzunlıqta, eni 1,5-5 sm, tu`kler menen qaplang`an yamasa qaplanbag`an. Gu`l baldag`ı japıraqsız, ishi kuwıs 5-30 sm uzunlıqta boladı. Gu`l toplamı jekke sebet diametri 3-5 sm. Gu`l toplamın jabıushı japıraqlar qon`ır jasıl, sırtqıları lantset ta`rizli uzınıraq bir qatar tik boyılı bolıp jaylasqan. Gu`l jatag`ı jalan`ash. Gu`lleri sarı, til ta`rizli, qısqa tu`tiksheli keyin qayrılğan bes tisli. Dani-shimishke ashıq qon`ır urshıq ta`rizli, qırlı 3-4 mm uzunlıqta ushlı. Jumsaq, jin`ishke 7-15 mm uzunlıqta aydarlı. Ol aydar tuqımı piskennen keyin jayılp parashyutke uqsaydı. Parashyut, pisken tuqımın` ha`r tamang`a ushıp onın` uzaq aralıqqa tarqalıwın ta`miyinleydi. Sarıgu`ldin` bir sebetinde 200 ge shekem shimishke jaylasıp , bir o`simlikte 3000 ga jaqın tuqım-shimishke boladı. Ol aprel`, iyun` aylarında gu`lleydi. Ekinshi gu`llewi jazdın` ekinshi yarımında boladı (Su`ret 7).

3.8.2.Tarqalıwı.

Sarıgu`l bag`larda, ko`she boylarında, jol jag`alarında ushırasadı. Ol sayada da, kuyashta da o`se beredi. Onı mallar jep, adamlar basqılag`anı menen kaytadan o`zinin` tirishiligin dawam ettirip ha`r qanday ta`sirge shıdamlılıg`ın ko`rsetedi. Bul o`simlik Qaraqalpaqstannan basqa du`n`yanın` barlıq jerlerinde o`sedı. Tek Arktikada, biyik taw baslarında ha`m sho`listanda ushıraspaydı.

3.8.3. Ximiyalıq quramı.

Sarıgu`ldin gu`l g`umshalarında japıraqlarında korotikoidlardan taraksantin $C_{40}N_{56}O_4$, flavoksantin $C_{40}N_{56}O_3$, lyuteyn $C_{40}N_{56}O_2$, triterpen spirtleri: arnidiol $C_{30}N_{50}O_2$, faradiol boladı. Tamırında tarakserol $C_{30}N_{50}O$, taraksol , taraksasterol, sterinler, β -sitosterin $C_{29}N_{50}O$ ha`m stigmasterin  $C_{29}N_{48}O$ , 25% ke shekem inulin, 2-5% ke shekem kauchuk, pal`mitin, oleyin, linol, melisa mayları ha`m tserotin kislotası ushırasadı.

7-su`wret. Sarıgul-Taraxacum officinale WIGG.

3.8.4. Sarıgu`ldin` da`rilik qasiyeti.

Sarıgu`ldin` en` eski da`rilik o`simliklerdin` biri. Onı Teofrast sepkil ha`m teridegi basqada zatları keptiriw ushın tawiplerge using`an. Jas keptirilmegen o`simlikten aling`an shireni Abu Ali İbn Sina o`t ha`m bawır keselliklerin emlewde qollangan. 16-a`sirde Germaniyada sarıgu`ldi tınıshlandırıwshı - uykladıwshı da`ri retinde qollang`an. Onı xalq meditsinası elege shekem tirishilik eliksırı dep esaplap, qandı tazalaw maqsetinde qaqırıq tu`siriwde, as siniriwdi jaqsılawda, sarı awırıwǵa qarsı ha`m uyqısızlıqqa qarsı, bawırdın` asqınlanıwına, o`t qalta keselliklerine, gemorroyga askazannın` shılımtal perdesinin` asqınlanıwına qarsı ha`m ishti ju`rgiziwde qollang`an.

Da`ri maqsetinde sarıgu`ldin` tamırı qullanıladı. Onı kesh gu`zde qazıp alıp, jer u`stingi bo`leginen qaptal tamırları ha`m tamırdın` ushınan tazartıp, juwıp, o`simliktin` kesilgen jerlerinen shirenin` ag`ıwı toqtag`ansha bir neshe ku`n dawamında qoyıladı. Keyin jıllı jerde, hawası jaqsı xanada keptiriledi. Ayrım jag`dayda sarıgu`ldin` tamırı ba`ha`rde gu`llegen shekem japıraqları menen birge qosa kazıp alınıp tayarlanadı.

Tayarlang`an shiykizat iyissiz, ashshı damlı boladı. Ig`allıq 14%. Ku`l mug`darı 8%, organikalık aralaspalar 0,5%, mineral zatlar 2% mug`darına bolıwı kerek.

3.8.5. Sarıgu`ldin` da`rilik retinde qollanıwı.

Sarıgu`l xalıq meditsinasında demleme tu`rinde bu`yrek keselligin emlewde, o`t ju`rgiziwde qandı tazalawda, ishteydi ashıwda qollanadı. Onın` jas japırag`ı ha`m tamırı ezilip qattı isiklerge tesilgen jaralardı jazıwǵa qollanadı. Sarıgu`ldin` tamırının` shiresi o`t tası, buyrek tası keselligine, nefritke, nefrozga, tsistitke, pielitke qarsı isletiledi. Sarıgu`l ıssılıqtı qaytarıwshı, ter bo`lip shıǵarıwshı qa`siyetke iye. Ol emiziwli hayallardın` su`tinin` mug`darın ko`beytedi.

Sarıgu`lden da`ri tayarlaw ushın bir stakan qaynag`an suwga onın` paqalınan ha`m tamırınan bir chay qasıq salıp, bir saat dawamında demlenedi, keyin siylede su`zilip, ku`nine 4 ret awqattan yarım saat aldın ishiledi.

İlimiy meditsinada sarıgu'l tamırınan tayarlang'an qoyıw ekstrakt ishteydi ashıw, awqat sin'iriwdi jaqsılaw o't ha'm sidik aydawshı da'ri sıpatında qollanıladi.

Sarıgu'l shiresi qabarg'an jerge ha'm shuyelge jag'ıladı. Ol a'yemnen teridegi pigmentli daqlarg'a, sepkilge qarsı qollanılğ'an. Jas japırag'ınan salat tayarlap, Evropada onı arnawlı avitaminoz bolğ'anda, qan azayğ'anda, buwın ha'm teri awrıwlarına qarsı qollanıladi. Onın` 20 gramm tamırın qaynatıp 20 minut tındırıp su`ziledi, keyin yarım stakannan ku`nine u`sh mezigil ishiledi.

3.9. Mın`japıraq- (tısyachelistnik)

3.9.1. Botanikalıq sıpatlaması ha'm biologiyalıq o`zgeshelikleri.

Mın`japıraq boyı 20-40 sm keletug`ın qısqa tamır paqallı ko`p jıllıq o`simlik. Paqalı tik o`siwshi a`piwayı yamasa shaqalang'an. Japıraqları uzınsha ellips ta`rizli, to`mengileri baldaqlı, basqaları otırmalı 2,5 sm uzınlıkta 1-2 sm eninde bolıp, eki yamasa u`sh ma`rte tilkiqlengen. Gu`lleri aq yamasa sarg`ısh, mayda qalqan ta`rizli gu`l toplanğ'a birlesken. İyun` sentyabr` aylarında gu`lleydi. Tukımı arqalı ko`beyedi. İyisli o`simlik (Su`wret 8).

Tuqımı ba`ha`rde egilgende u`sh ha`pteden keyin ko`gerip shıg`adı. Birinshi jılı o`simlik tamır moynınan rozetka japıraqlardı payda etedi. Keyingi jılları gu`llep miyweleydi. Ba`ha`rgi birinshi ko`gerip-o`siwi ko`pshilik ekzemplıyında apreldin` en` kesh gu`llewi aydın` aqırında baqlanadı. Bul da`wirde onın` boyı 60 sm ge jetedi. Gu`llew da`wiri bir yarım ay dawam etedi. Tuqımının` pisiwinin` baslanıwı avgustın` ortalarında ha'm sentyabrdin` birinshi on ku`nliginde ko`riledi.

3.9.2. Tarqalıwı.

Qaraqalpaqstan florasında mın`japıraq Ustırt shin`larında ushırasadı. Ol Kabanbay, Aktumsık, Kasarma a`tıraplarında ken` tarkalg'an. Qaraqalpaqstannan baska jerde ol Rossiyanın` tu`sliginde Qırım, Kavkaz, Sibir`, Kishi Aziya, Batıs Evropa qumlı jerlerde jol boylarında o`sedı.

3.9.3. Ximiyalıq quramı.

Mın`japıraqtın` japırag`ında 0,5% axilleyn alkaloidı boladı ( $S_7N_{13}O_3N$ ). Axilleyn glyukoalkaloid bolıp, pirilin ha`m piperidin yadrosına iye boladı. Japıraqları ha`m gu`l toplamı 0,8% efir mayına iye. Onın quramına 25-30% proazulen, 10-13% kuramalı efirler, kamfora, tuyon, 8-10% tsineol, kartsofillen, qumırsqa, uksus ha`m izovalerian kislota, spirtler (20%) kiredi. Gu`linde japırag`ına qarag`anda efir mayı ko`p boladı. O`simlik K vitaminine bay boladı. Sog`an baylanıslı ol ishke qan ketkende qan toqtatıwda qollanıladı. Japıraqlarında ashshı zatlar ko`p boladı. Gu`li efir mayına bay. O`simlikte fitontsidlik qa`siyet anıqlang`an.

3.9.4. Farmokologiyalıq qa`siyeti.

Mın`japıraq qan toqtatıwshı ha`m asqınlawg`a qarsı turıw qa`siyetke iye. O`simliktin` sho`binen tayarlang`an nastoikanın 0.5% ligi tajiryibede qannın uyıwın 60% ke shekem tezletken. Sog`an baylanıslı ol kal`tsiy xlordan anag`urlım tasirli ekenligi tastıyıklang`an. Bul o`simliktin` shiresi qannın uyıwın 60-80% ke shekem tezletken.

Mın`japıraqtın asqınlawg`a qarsı ta`siri ondag`ı efir mayına baylanıslı esaplawg`a boladı. Sebebi ondagı efir maydın` quramında asqınlawg`a qarsı turıwshı belgili xenazulen zatı ushırasadı. Asqınlawg`a qarsı ta`sir ondag`ı takidkede baylanıslı dep qarawg`a boladı. mın`japıraq o`ttin` ajralıwın ku`sheytedi.

3.9.5. Meditsinada qollanıwı.

Mın`japıraq murınnan, tistin` tubinen, kishi jaralardan, qan aqqanda qan toqtatıw maqsetinde qollanıladı. Onın` sterillengen 0,5-0,75% li nastoykası o`kpeden, jatırdan qan ketiwge, fibromiomaga, asqınlanıw protsesslerine, metropatiyaga, gemarroyga, askazan-ishek keselliklerine, kolitke, jara keselligine, sidik shıg`arıw jollarının` asqınlanıwına qarsı qollanıladı.

8-su`wret. Mın`japıraq – *Achillea millefolium* L.

Mın`japıraqtın` sho`bi ha`r qıylı chaylardın` quramına kiredi. Xalıq meditsinasında mın`japıraq shiresi jurek aritmiyasına 20-30 tamshıdan sinoga qosıp ishiledi.

Quwıqtın` asqınlanıwında eki as qasıq mın`japıraq, bir as qasıq ayr tamır untag`ı, bir as qasıq qayın bu`rtigi, eki asqasıq tolokpyanka qaynatpaları aralastırılıp, aralaspadan eki as qasıq alınıp, eki yarım stakan suwda bes-jeti minut qaynatıladı, yarım saattan keyin suwıg`an qaynatpa siylede su`ziledi ha`m barlıq qaynatpa bir sutkada to`rt ma`rte bo`linip ishiledi.

Mın`japıraqtın` gu`linen tayarlang`an chay jatırdan qan ketkende, qan tukiriwde ku`nine 3 stakannan ishiledi.

Metiorizmde (ishtin` isiwi) sınjapıraqtan eki as qasıq japıraq untagı, Tmin tukımınan eki as qasıq, ukrop tuqımınan bir as qasıq, ush as qasıq maydalang`an sulı paqalı, ayr tamırınan bir as qasıq, valeriana tamırınan 1-2 chay qasıq alınıp jaqsılap aralastırılıp, aralaspadan u`sh as qasıq alınıp u`sh stakan suwga salınıp 15 minut dawamında qaynatıladı ha`m sol qaynatpa ku`nine ush stakannan ishiledi.

3. 9.6. Mın`japıraq preparatları.

Mın`japıraq untagı (poroshok). O`simliktin sho`bi mayda untaladı. Untaqtan 0,3 grammnan auqattan son` ku`nine 2-3 ret ishiledi.

Mın`japıraqtın suyık ekstraktı. O`simliktin` maydalang`an sho`bi 40% li spirtke salınıp tayarlangan ekstraktı. Ekstrakttan 40-50 tamshıdan qabıllanadı.

Mın`japıraq nastoıkası. O`simliktin` 20 g sho`bi 0,5 mm u`lkenlikte maydalanıp, u`stine qan jılım suw quyıladı, 15 minut jabıq ıdista qaynatılıp, 45 minut tındırıp qoyıladı. Tayar bolg`an nastoıka salqında 3-4 ku`n saqlanadı. Nastoıka bir as qasıqtan ku`nine 3-4 ret awqattan keyin ishiledi.

3.10. Pijma

3.10.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m biologiyalıq o`zgesheligi.

Pijma tik o`siwshi ag`ashlang`an bekkem paqalga iye bolg`an, gorizental` jaylasqan qattı ag`ashqa uqsag`an tamır paqallı, boyı 100-120 sm ge shekem jetetug`ın ko`p jıllıq o`simlik. Japıraqları 20 sm uzınlıqtag`ı, pa`rge uqsag`an,

qırılğ'an, japıraqları lantset ta`rizli. To`mengi japıraqları baldaqlı, paqaldag`ı japıraqlar otırmalı eki qaptalında kulakka uqsag`an japıraqshag`a iye. İyisi, sarı gu`lleri paqaldın` to`besinde jalpaq qalqang`a uqsag`an gu`l toplamına birlesken. Miyuesi shimishke , sur ren`de, qırlı 1-1,5 mm uzınlıqta. Ol iyun` ayınan baslap, guzge shekem gu`lleydi. Ol tuqımnan ha`m tamır paqalı arqalı ko`beyedi. Onın` tuqımına stratifikatsiya kerek bolmaydı. Ba`ha`rde apreldin` aqırında egilgen tuqım eki ayg`a shamasqanda ko`geredi. Birinshi jılı o`simlik tamır moynınan rozetka tu`rinde japıraqlar payda etedi. Ekinshi jıldan baslap gu`lleydi ha`m ko`p miywe beredi. Ko`p jılıq ekzemplırlıdan apreldin` u`shinshi on ku`nligine shekem dawam etedi. Ol tuqımnan o`zinshe jaqsı kogeredi (Su`wret 9).

3.10.2. Tarqalıwı.

Pijma Qaraqalpaqstanda Ustirttin` joqarı shın`larında ushırasadı. Qaraqalpaqstannan basqa, ol Arktika, Evropada, Sibir, Uzak shıgıs, Kavkaz, Orta Aziya, Tu`rtsiya, Yaponiya, Qıtay, Koreya, Qazaqstan, Arqa Amerika, Belarussiya, Ukrainada atız jag`alawında, jol boylarında, uydin` a`tırıpında, putanın` aralarında o`sedi.

3.10.3. Meditsinada qollanıwı.

Da`ri sıpatında pijmanın` gu`l toplamı qollanıladı. Onın` qan basımın arttırıp, ju`rekin` qısqarıw amplitudasın arttırıp, ju`rek ritmin a`steletetug`ının , asqazan-isheklerdin` ha`m o`ttin ajırılıwın ku`sheytetug`ının ha`m olardın` bulshıq etlerinin` aktivligin arttıratug`ının tajiriyyede ilimpazlar anıqlag`an.

3.10.4. Ximiyalıq quramı.

O`simliktin` barlıq bo`legi kamforanın` iysine uqsas iyiske iye. Onın` gu`l toplamı 1,5-2%, japırag`ı 0,2-0,6% efir mayına iye boladı. Efir maydın` tiykarg`ı bo`legin 47% tuyon zatı iyeleydi. Efir mayının` quramında 1-kamfora, borneol ha`m pinen boladı. O`simlik olardan basqa alkaloidqa, dubıl` zatlarına ha`m organikalıq kislotalarg`a iye.

9-su`wret. Pijma- *Tanacetum vulgare* L.

3.10.5. Farmokologiyalıq ta`siri.

Pijmanın` za`ha`rli kasifeti ondagı efir mayına baylanıslı. Onı jegen mallar qusadı, ishi o`tedi, efir mayı oraylık nerv sistemasına ha`m bu`yrekke ta`sir etedi. Daslep ha`reketshen`ligi za`ha`rlengen mallar ish taslaydı. Efir mayı su`tkе o`tip, su`ttin` o`zgeshe iyisli bolıwına alıp keledi. Onın` menen mallar za`ha`rlense birinshi ku`nde o`ledi.

3.11. Devyasıl -Andız.

3.11.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m biologiyalıq o`zgeshelikleri.

Andız ko`p jıllıq boyı bir metrden asatug`ın tamır paqallı sho`p o`simligi. Tamır paqalı juwan etli ko`p g`ana qosımsha qaptal tamırlı. Paqalı tik o`siwshi, qırlı, kelte tu`kler menen qaplang`an. Tamır tu`binde payda bolg`an japıraqlar uzınsha-ellips ta`rizli, baldaqlı, ortang`ı japıraqlar-otırmalı, 30 sm uzınlıqta ma`yek ta`rizli. Paqaldın` joqarısında jaylasqan japıraqlar lantset ta`rizli 5-6 sm uzınlıqta boladı. Gu`lleri sarı 6-8 sm diametrdegi gu`l toplamı sebetshеge birlesken. Gu`l toplamı altın sarı ren`li barmaq ta`rizli shaqalang`an. Gu`l toplamı-sebetsheni yarım shar ta`rizli keyinge qayrılğ`an japıraqsıhalar birinin` u`stin biri jawıp jaylasqan. Olar kiyizge uqsag`an bolıp tuklengen. Shetki gu`ller til ta`rizli, ortang`ıları tu`tik ta`rizli aydarlı. Gu`l jataq jalan`ash. İyul` ayınan sentyabrge shekem gu`lleydi. Miywesi shimishke 4 qırlı 3-5mm uzınlıqta (Su`wret 10).

Andız tuqımnan ha`m vegetativ tu`rde ko`beyedi. Tuqımına stratifikatsiya kerek bolmaydı. Onı ba`ha`rde ha`m guzde egiwge boladı. Gu`zde egilgen tuqım ba`ha`rde ko`geredi. Ba`ha`rde egilgen tuqım 25 ku`nnen keyin ko`gerip shıg`adı. Birinshi jılı tamır moynınan rozetka japıraqların payda etedi. Ekinshi jılı gu`lleydi ha`m miyweleydi. Ko`p jıllıq ekzemplıylarlar apreldin` ishinde o`sip shıg`ıp boladı. En` erte gu`llewi iyul`din` basınan baslanıp, keyingi gu`llew aydın` aqırında ko`riledi. Gu`llew da`wirinin` uzaqlığı 30-40 ku`n. Gu`llew waqtında onın` boyı bir metrge jetedi. Miywesi avgusttın` ekinshi on ku`nliginen baslap, sentyabrdin` u`shinshi on ku`nligine shekem pisedi. O`simliktin` vegetativ periodı 170-180 ku`nge o`tedi. Ol tamır paqalı arqalı

vegetativ ko`beyedi. Vegetativ ko`beytiw jumısları guzde alıp barıladı. O`simlik qıstı jaqsı basınan keshiredi. Qurg`aqshılıqqa shıdamlı. Ol izbe-iz jıl sayın gu`llep tuqım beredi.

3.11.2. Tarqalıwı.

Andızdın` Qaraqalpaqstan florasında eki tu`ri ushırasadı. Olar A`miwda`r`ya boylarında, dar`ya tarmaqları jag`alawında, otlaqlı jerlerde, jap salma boylarında, Ustirt jıralarında, mayda kıyırshıq taslı topıraqlarda ushırasadı.

O`zbekstanda andızdın` 9 tu`ri, jer juzi boyınsha 100 tu`ri ushırasadı. Andız Evropada Batıs Sibir`, Skandinaviya, Orta ha`m Atlantik Evropada, Orta jer ten`izi, İran, Mongoliya, Rossiya, Ukraina, Belorussiya, Orta Aziyada, Kavkazda, Povolj`ede ken` tarqalg`an. Ol bag`larda egiledi, tez jabayılasadı.

3.11.3. Ximiyalıq quramı.

Andızdın` tamır paqalı 3% ke shekem efir mayın saqlaydı. Ol organikalıq eritiwshilerde jaqsı erip, suwda jaman eriydi. Efir mayının` kristall bo`legi gelenin bolıp, ol seskviterpen laktonlarının aralaspaları: alantolakton  $S_{15}N_{20}O_2$ , digidroalantolakton  $S_{15}N_{22}O_2$  ha`m alant kislotalarınan quralg`an. Efir mayı gelaninnen basqa alantol  $S_{15}N_{23}O_2$  ha`m proazulennen turadı. Bulardan basqa andızdın` tamırında 44% inulin, psevroinulin, inulenin, uksus ha`m benzoy kislotaları boladı. O`simliktin` jer u`stingi bo`legi (sho`bi) 3% ke shekem efir mayına iye.

3.11.4. Farmakologiyalıq qa`siyeti.

Andız (devyasil) nastoykasın organizmge ta`sirin u`yrengende ha`r qanday tu`rshiktiriwshi ta`sirlerge berilmesten isheklerdin` tınısh islewi natiyjesinde asqazan-isheklerdin` jumısınin` jaqsılınıwın ta`miyinleytug`ını anıqlang`an. Isheklerdin` perstal`tikasınin` azayıwı menen asqazan-isheklerdin` shire bo`lip shıg`ıwı normadan 50% ke azayg`an. Sonın` menen birge fosfataza, enterokinaza, lipaza fermentlerinde mug`darı azayg`an. Andızdın` tamırı o`ttin` ko`beyiwine ta`sir etedi.

10-su`wret. Andız –*Inula helenium* L.

Andızdın` qanday zatları ishekke ta`sir etetug`ının biliw ushın, qattı efir mayı menen tajiriybe islegende, bul maydın` haywanatlar ushın onsha za`ha`rli bolmay. O`simliktin` qaynatpası qanday ta`sir ko`rsetse sonday ta`sirge iye ekenligi anıqlandı. Andızdın` asqınlawg`a qarsı ta`siri ondag`ı efir mayına baylanıslı ekenligin N.V. Klenina anıqlag`an. Sonın` menen qatar efir mayları antiseptikalıq ha`m qurtlarg`a qarsı ta`sirinin` ku`shli ekenligi anıqlang`an. Ondag`ı qurtlarg`a qarsı ta`sir quramındag`ı allantolaktong`a baylanıslı boladı.

3.11.5. Meditsinada qollanılwı

Andız (devyasil) bronxtın` traxeyttin` asqınlanıwınan payda bolatug`ın shılımshıqtı azaytıw ushın, grippke qarsı qollanılıp kelgen. Onın` tamırı o`kpe tuberkulezı, bronxitten ko`p qaqırıq payda bolıwına qarsı qollanıladı. Ol gastroenterit ha`m infektsiyasız ish awırıwdı emlewde qollanıladı. Onı kışıma, ekzema basqada teri keselliklerine qarsı isletedi. Tamırı as sin`iriwdi jaqsılawshı, zat almasıwdı ku`sheytiwshi, jen`il terletiwshi ha`m sidik aydawshı da`ri sıpatında xalıq meditsinasında qollanılıp kelgen.

4-Bap. Da`ri shiykizatların jetistiriw h a`m a`meliy usınıs.

Da`ri shiyki zatların tayarlaw: onı jıynaw ha`m o`simlikti keptiriw sonın` menen birge keyingi jumıslardı o`z ishine aladı.

Jabayı ha`m madeniy tu`rde o`setugın da`ri o`simliklerdi jetistiriw Den sawlıqtı saqlaw ministrligine qarashlı Apteka baskarması alıp baradı.

A.Baxiev ha`m S. Dauletmuratovalardıń (1986) ko`rsetiwine qarag`anda Qaraqalpaqstan respublikası aymag`ında 360 tan aslam da`rilik o`simlikler o`sedi, olardıń 30 ga jaqını ma`mleketlik X-farmakopeyaga kirgizilgen.

Bizin` aymag`ımızda o`setugın barlıq o`simliklerdin` 1\3 bo`legin da`rilik o`simlikler qurasadı olardıń natiyjeli qollanılıwın tamiyinlew boyınsha elege shekem ilaj etilmey kiyatır. Ayrım da`rilik o`simliklerdin` (adiraspan, boyan) tabiiy xorı, olardı jabayılarına jıl sayın orıp alıwdın` saldarınan kemeyip ketpekte. Mısalı, adiraspannıń toqmaq ata, qabaqlı ata, Besto`be qorlarınan` keskin azayıwı ko`rilmekte. Ha`zirgi alda turg`an a`hmiyetli wazıypa da`rilik o`simliklerdi madeniylestiriw, introduktsiyalaw ha`m akklimatizatsiyalau. Bul wazıypa sheshilse sırttan alıp kelinetug`ın da`rilerdin` ha`m da`ri shiyki zatlarınan` mug`darı azayg`an bolar edi. Madeniy tu`rinde o`simlikler jetistirilse onın` jıynalıwı, keptiriliwi ha`m basqada jol qa`rejetlerine ketetug`ın shıg`ınları azayg`an bolar edi.

Da`ri shiyki zatlarınan` jetistiriliwi birinshi gezekte onı jıynaw ha`m keptiriwden baslanadı. Da`ri maqsetinde qollanılatug`ın o`simlik bo`lekleri, da`ri sıpatında ta`sir etiwshi zatlardın` ne ko`p toplanatug`ın wakıtları jıynap alınadı. Eger o`simliktin` jer u`stingi bo`legi qollanılatug`ın bolsa, onda o`simliktin` japırag`ı, paqalı, gu`lleri gu`llew da`wirinde jıynap alınadı. Gu`lleri kerek bolatug`ın bolsa, ol tolıq ashılıp bolg`annan keyin, japıraqları kerek bolsa, gu`llewden aldın, bu`rtikler kerek bolsa, olardıń ashılmasınan burın, issiniw da`wirinde, tuqımı, jemisi ha`m miyuesi kerek bolatug`ın bolsa, olardıń tolıq pisiwinen son`, tamırı vegetatsiya tamam bolg`annan keyin kesh guzde yamasa erte ba`ha`rde, qabıg`ı erte ba`ha`rde usı wakıtları olardıń qabıg`ı tez qırshıladı.

O`simliktin` jer u`stingi bo`legin jiynaw ashıq qurg`aq hawa rayında alıp barıladı. Eger o`simlik jawınlı ku`nde yamasa dumanlı hawa rayında jiynalsa onın` kebiwi a`ste bolıp tez shiriydi ko`gerip ketedi.

Gu`ller japıraqlar ha`m miyweler qoldan teriledi ayrım wakıtları arnawlı taraq ja`rdeminde jiynaladı. O`simliktin` sho`pleri qayshı, oraq penen orıp alınadı. Julıp jiynaw usınıs etilmeydi. Sebebi topıraq aralasıp shiykizattın` sapasın buzadı. Qabırshaqtı qırshıp alıw ushın do`n`gelek ha`m uzınına tilinedi ha`m sıyırıp qazıp alınadı yamasa traktor ja`rdeminde plug penen aydap keyin teriledi. Ma`deniy egilgen o`simliklerdin` o`nimin jiynap alıw mexanizatsiya ja`rdeminde boladı. Shiykizattı jiynawda olardıń qurtlap ketkeninin` nasekomalar ja`rdeminde, zamarrıqlar ja`rdeminde zıyanlang`anların` aralasıp ketiwine jol qoymaw kerek.

Japıraqlar, gu`ller ha`m sho`pler qa`dingi sebetlerge teriledi. Qurg`aq miyweler, tuqım, tamır, qabıq qapshıqlarga jiynaladı. Jiynalg`an o`simlik bo`lekleri nege jiynalg`an bolsa, sol ıdıs penen keptiriletug`ın jerge jetkeriledi. Keptriwden aldın material sortlanıp zıyanlang`an bo`leklerinen, basqa da pataslıqlardan tazalanadı. Jiynalg`an material tezlik penen keptiriliw kerek. Shiykizat qansha tez keptirilse ondag`ı ta`sir etiwshi ximiyalıq quram buzılmastan saqlanıp shiyki zattın` sıpatı joqarı boladı. Efir maylı shiykizatlar a`stelik penen keptiriliwi kerek, sonda g`ana olarda efir maylar mug`darı joqarı boladı. Keptiriliw waqtında o`simlik juqa etip jayıladı ha`m ku`nine 1-2 ma`rte aralastırılıp turıladı. Keptiriw brezentin` u`stinde, polda yamasa ag`ash ramalarg`a kag`ılg`an setkalarda alıp barıladı. Keptiriw ashıq hawada yamasa arnawlı keptiriwge arnalg`an xanalarda alıp barıladı. Keptiriw shiferdin` astında, temir bastırmanın` astında 40-50 % temperaturada jaqsı natiyje beredi. Ayrım jag`dayda o`simliklerdi pigmentlerden ketiriw ushın quyashta keptiriledi. Bul jag`dayda o`simliklerdegi karotin ha`m antotsion pigmentleri ha`m de ta`sir etiwshi zattın` azg`ana bo`legide buzıladı. Jer asting`ı bo`leklerdi ha`m efir mayın aydap alıwg`a tayarlang`an shiyki zatlardı quyashta keptiriwge boladı. Tez keptiriw ha`m miyue ha`m jemislerge qollanıladı. Olardı 70-80%

temperaturada keptiriwge boladı. Kerisinshe efir maylı shiyki zatlar joqarı bolmag`an temperaturada keptiriledi.

Keptiriw natiyjesinde o`simlik materialı belgili o`zgeriske ushıraydı. Suwdı jog`altqannan onın` ko`lemi azayadı. Sırtqı ko`rinisi o`zgeredi. O`simliktin` ag`ashlang`an bo`limin keptirgende az o`zgeredi. Tamır ha`m miyweler keptirilgende jumsaradı, kraxmalg`a bayları ung`a uqsag`an ko`riniske keledi. Jaqsı keptirilgen shiykizatta, bari bir 15% ke shekem gigroskopik suw boladı.

Skladqa kelgen o`simlik shiykizatların o`timli jag`dayg`a alıp keliw ushın birinshi gezekte onı tolıq keptirip alıw kerek. Gigroskopik qa`siyetke iye bolg`an krasovka, korovyak o`simliklerinin` gu`lleri ıg`al bolsa, tez arada ko`gerip qarawtıdı ha`m shiriydı.

Skladqa kelgen shiykizatlar patasıqtan tolıq tazalang`an bolmaydı. Shiykizattı tolıq tazalang`an ekenligin kaytadan ko`zden o`tkeriw kerek. Tuqım, bu`rtik jemıs ha`m mayda gu`ller samalda suwırıladı. Tamır, tamır paqal, japıraq ha`m qabıq qoldan tazalanadı. Basqa zatlardan tazalang`an shiykizatlar birdey sıpatına baylanıslı sortqa ajıraladı. Birinshi sort apteklerge, ekinshi sort o`ndiriske jiberiledi. Apteklerge jiberiletug`ın material maydalanadı, maydalanıwı arnawlı maydalawshı mexanizmler, mashinalar ja`rdeminde alıp barıladı. Poroshok tu`rin qarazlar ha`m kelide tu`yip tayarlawg`a boladı.

Tayar bolg`an materiallar o`zegesheligine qaray temir korobkalarg`a yashiklerge, qapshıqlarg`a, paketlerge salınıp tayarlanadı. Ha`r bir tayar bolg`an shiykizattın` upakovkasının sırtına tayarlang`an jerdin`, rayonnnın` atı, materialdın` atı, salmag`ı, markası ha`m basqada mag`lıwmatlar ko`rsetiledi.

A`meliy usıms.

Qaraqalpaqstan aymag`ı sho`listan zonasında jaylasqanlıqtan o`simlikler du`n`yasının` tıg`ızlıg`ı basqa zonada o`sken o`simliklerdegidey joqarı emes. Solayda bolsa, ayırım o`simliklerdi (boyan, adiraspan) tabiiy jag`dayda jetistiriw mu`mkinshiligi bar.

Biz izertlegen quramagu`lliler tuqımlasına kiriwshi jabayı da`rilik o`simliklerdin` Qaraqalpaqstan florsındag`ı tabiiy xorı olardı sanaat

ko'leminde jetistiriw mu'mkinshiligin bermeydi. Sog'an baylanisli biz ko'rsetken a'hmiyetli da'rilik o'simliklerdin' tuqimlarin jıynap madeniy jag'dayda o'sirip, olardın' biologiyasın, ekologiyasın ximiyalıq quramın, terapevtikalıq a'hmiyetin u'yrenip, keyinshelik o'ndiris ko'leminde egiw ushın agrotexnikalıq ilajların islep shıg'ıwdı usınıs etemiz. Bul jumıslar NMPİ din' ilimpaz-oqıtıwshıları ta'repinen instittuttın' botanika bag'ının' tajiriybe maydanshalarında, sonın' menen birge O'zbekstan İlimler Akademiyasının' Qaraqalpaqstan bo'limine qaraslı botanika bag'ında ha'm Ustirt sho'listanın' izertlew laboratoriyasının' ta'jiriybe maydanshalarında usı ilimiy oraylardın' ilimpazları menen birgelikte alıp barılsa tez arada o'z sheshimin tabadı dep oylayman.

O'MIR QA'WIPSIZLIGI

O'zbekistan Respublikasi Joqari ha'm orta amawli bilim minisitrliqi, puqaraliq qorg'anıwdın' baslıg'ı A.Parpievtin' 28.10.2008 j. №318 sanli buyrıg'ı ha'm universitet İlimiy Ken'esi (12.11.2008 j, №2 is qag'azı) qararı tiykarında tayarlang'an universitet rektoratı buyrıg'ına (13.11.2008 j. №120 D/1, §4) tiykarlanıp «O'mir qa'wipsizligi» pa'nin barlıq ta'lim bag'darlari boyınsha talabalarg'a oqıw protsessinde u'yretiw ushın, magistr dissertatsiyasın ha'm bakalavr qa'nigelik pitkeriw jumısın orınlawda pa'nnin' huqıqıy tiykarları kirgizildi.

“Ja'miyette puxaralardıń huqıqları ha'm erkinliklerin qorg'aw ta'miynlengende ol haqıqıy, huqıqıy puxaralıq ja'miyet boladı. Ha'r bir adam o'z huqıqların anıq biliwi olardan paydalana alıwı, o'z huqıqı ha'm erkinliklerin qorg'ay alıwı lazım. Bunın' ushın da'slep ma'mleketimiz xalqının' huqıqıy ma'deniyatın asırıw za'ru'r” (Karimov. O'zbekstan XXI a'sirge umtilmaqta, 31-b).

XX a'sirdin' 60–jıllarınan baslap is ju'rgizip kelgen puxaralıq qorg'anıw sistemasının' tiykarg'ı wazıypası tınıshlıq da'wirinde ha'm urıs jag'dayında ma'm- leket xalqın jalpı qırğ'ın quralları ha'm basqa xu'jim qurallarınan qorg'aw, urıs jag'dayında xalıq xojalıg'ı obektlerinin' turaqlı islewin ta'miynlew ha'mde apatshılıq oshaqlarında qutqarıw ha'm tiklew jumısların o'z waqtında na'tiyjeli a'melge asırıwdan ibarat edi.

Biraq xalıq o'mirine tek jalpı qırğ'ın quralları emes, ba'lkim basqa qa'wip–qa'terlerde qa'wip salmaqta, olardı na'zerden shette qaldırıw hasla mu'mkin emes. Bular ta'biyiy, texnogen ha'm ekologiyalıq qa'siyetli ayırıqsha jag'daylar bolıp tabıladi.

90–jıllarg'a kelip yadro urısı qa'wipi kemeyip, biologiyalıq qurallardan paydalanıw sheklep qoyıldı, jan'a – zamanago'y qural tu'rleri oylap tabıldı, olar adamlar ushın qa'wipli bolmay, ba'лки ekonomikalıq obektlerdi isten shıg'arıwg'a qaratılğ'an edi. Bulardıń barlıg'ı puqaralıq qorg'anıw sisteması ornında jan'a bir sistema du'ziliw kerekligin da'llilep berdi.

Puqaralıq qorg'anıw ornın iyelewi mu'mkin bolg'an iri ko'lemdegi ayırıqsha jag'daylarga a'welden tayarlıqtı ta'miynlewshi jan'a amawlı ma'mleket sisteması iyelewi, ol tınıshlıq ha'mde urıs da'wirinde xalıqtı ha'm aymaqlardı ayırıqsha jag'daylardan qorg'awı lazım edi. Bul sistema xalıqtı ayırıqsha jag'daylardan qorg'aw ha'm qutqarıw jumısların o'tkerip qoymay, basqa a'hmiyetli ilajlardı: ta'biyiy apatlardan qa'wipli aymaqlar kartaların du'ziw, seysmikalıq bekkem bina ha'm imaratlardı qurıw, qısqa, orta ha'm uzaq mu'ddetli boljaw jumısların sho'lkemlestiriwi ha'm xalıq tayarlıg'ın a'melge asırıwı lazım edi.

Usı ornında ja'ne bir ma'seleni aydınlastırıp alıwg'a tuwra keledi. Ayırıqsha jag'day degen ne, onnan xalıqtı ha'm aymaqlardı qorg'aw degende neni na'zerde tutıwımız kerek?

Ayriqsha jag'day – adamlar qurban bolıwı, olardıń den sawlıg'ı yaqı qorshag'an ortalıqqa zıyan tiyiwi, materiallıq shıg'ınlar keltirip shıg'ılıwı ha'mde adamlardıń turmıs sharayatınıń izden shıg'ıwına alıp keliwi mu'mkin bolg'an yaqı alıp kelgen avariya, apatshılıq, qa'wipli ta'biyg'ıy ha'diyse yaqı basqa ta'biyiy apatshılıq na'tiyjesinde belgili bir aymaqta ju'zege kelgen jag'day.

Xalıqtı ha'm aymaqlardı ayriqsha jag'daylardan qorg'aw – ayriqsha jag'daylardıń aldın alıw ha'm olardı saplastırıw ilajları, usılları, qurallar sisteması, ha'reketler birlesigi.

Ayriqsha jag'daylardıń aldın alıw – aldın ala o'tkerilip, ayriqsha jag'daylar ju'z beriwi qa'wipin mu'mkinshiligi bolg'ansha kemeytiwge, bunday jag'daylar ju'z bergen ta'g'dirde bolsa adamlar den sawlıg'ın saqlaw, qorshag'an ta'biyiy ortalıqqa tiyetug'ın zıyan ha'm materiallıq shıg'ınlar mug'darın kemeytiwge qaratılǵan ilajlar kompleksi.

Ayriqsha jag'daylardı saplastırıw – ayriqsha jag'daylar ju'z bergende o'tkerilip, adamlar o'miri ha'm den sawlıg'ın saqlaw, qorshag'an ta'biyiy ortalıqqa tiyetug'ın zıyan ha'm materiallıq shıg'ınlar mug'darın kemeytiwge, sonday – aq ayriqsha jag'daylar ju'z bergen zonalarđı shen'berge alıp, qa'wipli faktorlar ta'sirin toqtatıwǵa qaratılǵan avariya – qutqarıw jumısları ha'm basqa keshiktirip bolmaytug'ın basqa jumıslar kompleksi.

Xalıqtı ha'm aymaqlardı ayriqsha jag'daylardan qorg'aw tarawında qoyılǵan en' tiykarg'ı jumıslardıń biri–da'slep Qorg'anıw ministrliǵı qasında puqaralıq qorg'anıw ha'm ayriqsha jag'daylar basqarmasınıń, son' usı basqarma tiykarında **O'zbekstan Respublikası Prezidentiniń 1996 jıl 4 marttag'ı PF–1378 Buyrıǵı** menen Ayriqsha jag'daylar ministrliǵınıń du'ziliwi boldı.

Ministrlik is ju'rgize baslag'annan son' xalıqtı ha'm aymaqlardı ayriqsha jag'daylardan qorg'aw tarawınıń huqıqiy tiykarın du'ziwshi bir qatar nızam ha'm qararlar qabıl etildi.

O'zbekstan Respublikası nızamları:

Xalıqtı ha'm aymaqlardı ta'biyiy ha'm texnogen qa'siyetli ayriqsha jag'daylardan qorg'aw haqqında (1999 jıl 20 avgust) – 5 bo'lim ha'm 27 statyadan ibarat. Nızam xalıqtı ha'm aymaqlardı ta'biyiy ha'm texnogen qa'siyetli ayriqsha jag'daylardan qorg'aw tarawındag'ı sotsial mu'na'sibetlerdi ta'rtipke saladı ha'm ayriqsha jag'daylar ju'z beriwi ha'm rawajlanıwınıń aldın alıw, ayriqsha jag'daylar keltiretug'ın shıg'ınlardı azaytıw ha'm ayriqsha jag'daylardı saplastırıwdı maqset etip qoyadı.

Puxaralıq qorg'anıw haqqında (2000 jıl 26 may) – 4 bo'lim ha'm 23 statyadan ibarat. Usı nızam puxaralıq qorg'anıw tarawındag'ı tiykarg'ı wazıypalardı, olardı a'melge asırıwdıń huqıqiy tiykarların, ma'mleket organlarınıń, birlespe ha'm sho'lkemlerdin'

va'killiklerin, O'zbekstan Respublikasi puxaralarining' huquqlari ha'm ma'jbu'riyatlarin, sonday – aq puxaraliq qorg'aniv ku'shleri ha'm quralların belgileydi.

Adamnin' immunitet jetispewshiligi virusi menen keselleniwinin' aldın alıw haqqında (1999 jıl 19 avgust) – 13 statya. Nızamda AİJS keselliginin' aldın alıw tarawındag'ı ma'mleketlik ta'miyinlew, keselliktin' aldın alıw boyınsha jumislardı qarjı menen ta'miyinlew, puxaralardıń ha'm ma'jbu'riyatlarına tiyisli ma'seleler ko'rsetilgen.

Gidrotexnika inshaatlarının' qa'wipsizligi haqqında (1999 jıl 20 avgust) – 15 statya. Usı nızamnın' maqseti gidrotexnika inshaatların joybarlastırıw, qurıw, paydalanıw'ğa tapsırıw, olardan paydalanıw, olardı rekonstruktsiya qılıw, tiklew, konservatsiyalaw ha'm tamamlawda qa'wipsizlikti ta'miyinlew boyınsha iskerligin a'melge asırıwda ju'zege keletug'ın mina'sibetlerdi ta'rtipke salıw bolıp tabıladi.

Awıl xojalıq o'simliklerin zıyankesler, kesellikler ha'm jabayı ot - sho'plerden qorg'aw haqqında (2000 jıl 31 avgust) – 28 statya. Usı nızamnın' maqseti awıl xojalıq o'simliklerin zıyankesler, kesellikler ha'm jabayı ot - sho'plerden qorg'awdı ta'miyinlew, o'simliklerdi qorg'aw qurallarının' adam den sawlıg'ına, qorshag'an ta'biyiy ortalıqqa zıyanlı ta'sirinin' aldın alıw menen baylanışlı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat.

Radiatsiyalıq qa'wipsizlik haqqında (2000 jıl 31 avgust) – 5 bo'lim ha'm 28 statyadan ibarat. Nızamnın' maqseti radiatsiyalıq qa'wipsizlikti, puxaralar o'miri, den sawlıg'ı ha'm mal – mu'lki, sonday – aq, qorshag'an ortalıqtı ionlastırıwshı nurlanıwdın' zıyanlı ta'sirinen qorg'awdı ta'miyinlew menen baylanışlı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat.

Terrorizmge qarsı gu'res haqqında (2000 jıl 15 dekabr) – 6 bo'lim ha'm 31 statyadan ibarat. Usı nızamnın' maqseti terrorizmge qarsı gu'res tarawındag'ı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat. Nızamnın' tiykarg'ı wazıypaları shaxs, ja'miyet ha'm ma'mlekettin' suverenitetin ha'm aymaqlıq pu'tinligin qorg'aw puxaralar tınıshlıg'ı ha'm milliy tatıwlıqtı saqlawdan ibarat.

Qa'wipli islep shıg'arıw obektlerinin' sanaat qa'wipsizligi haqqında (2006 jıl 28 sentyabr) – 23 statya. Nızamnın' maqseti qa'wipli islep shıg'arıw obektlerinin' sanaat qa'wipsizligi tarawındag'ı qatnaslardı ta'rtipke salıwdan ibarat.

O'zbekstan Respublikası Prezidentinin' qararı:

Tasqınlar, sel ag'ımları, qar ko'shiw ha'm jer ko'shkisi ha'diyseleri menen baylanışlı ayırıqsha jag'daylardın' aldın alıw ha'm olardıń aqibetlerin toqtatıw barısındag'ı – ilajlar haqqında (2007 jıl 19 fevral, PQ – 585 – sanlı). Tasqınlar, sel ag'ımları, qar ko'shiw ha'm jer ko'shki ha'diyseleri menen baylanışlı jumislardı o'z waqtında

ha'm na'tiyjeli sho'lkemlestiriw, sonday-aq olardin' aqibetlerin tezlik penen toqtatiw maqsetinde qabil etilgen.

O'zbekstan Respublikasi Ministrlar Kabinetinin' qararlari:

O'zbekstan Respublikasi Ayriqsha jag'daylar ministrliginin' jumisin sho'lkemlestiriw ma'seleleri haqqinda (1996 jil 11 aprel, 143 – sanli). Qararg'a «O'zbekstan Respublikasi Ayriqsha jag'daylar haqqinda»g'ı Nizam qosimsha etilgen. Ayriqsha jag'daylar ministrliginin' tiykarg'ı wazıypaları, huqıqları keltirilgen.

O'zbekstan Respublikasi Ayriqsha jag'daylarda olardin' aldın alıw ha'm ha'reket etiw ma'mleketlik sisteması haqqında (1997 jil 23 dekabr, 558 - sanli). Qarar menen O'zbekstan Respublikasi Ayriqsha jag'daylarda olardin' aldın alıw ha'm ha'reket etiw ma'mleketlik sisteması (AJMS) haqqındag'ı Nizam ha'm onın' du'zilisi tastıyqlang'an, ministrlik ha'm idaralardin' xalıq ha'm aymaqlardı ayriqsha jag'daylardan qorg'aw boyınsha funktsiyaları keltirilgen.

O'zbekstan Respublikasi xalqın ayriqsha jag'daylardan qorg'awg'a tayarlaw ta'rtibi haqqında (1998 jil 7 oktyabr 427 – sanli). Qarar ma'mleket xalqın ha'm aymaqların ta'biyiy ha'm texnogen qa'siyetli ayriqsha jag'daylardan qorg'aw sistemasın rawajlandırıw maqsetinde qabil etilgen. Qararg'a qosimsha keltirilgen «Xalıqtı ayriqsha jag'daylardan qorg'aw tarawında tayarlaw ta'rtibi haqqında»g'ı Nizam O'zbekstan Respublikasi xalqın ayriqsha jag'daylardan qorg'aw tarawında, sonday – aq ayriqsha jag'daylarda ha'reket etiwge tayarlıqtan o'tip atırg'an xalıq toparların tayarlawdın' tiykarg'ı wazıypaların, tu'rleri ha'm usılların belgileydi.

Ta'biyiy, texnogen ha'm ekologiyalıq qa'siyetli ayriqsha jag'daylardin' sıpatlaması haqqında (1998 jil 27 oktyabr, 455 – sanli). Qarar menen tastıyqlang'an sıpatlamag'a muwapıq ayriqsha jag'daylar ju'zege keliw sebeplerine ko're texnogen, ta'biyiy ha'm ekologiyalıq qa'siyetli, usı jag'daylarda zıyan kergen adamlar sanına, materiallıq zıyanlar mug'darına ha'm ko'lemlerine qarap lokal, jergilikli, respublika ha'm transsshegaralı tu'rlerge bo'linedi.

O'zbekstan Respublikasında adamlar ha'm haywanlardin' qutırıw keselligine qarsı gu'resti ku'sheytıw ilajları haqqında (1996 jil 18 yanvar, 32 – sanli). Adamlar ha'm haywanlardin' qutırıw keselligine qarsı gu'res ilajlarının' na'tiyjeligin asırıw, sonday – aq xalıq jasaw orınlarında iyt, pıshıq ha'm basqa u'y haywanların ta'rtipke salıw maqsetinde qabil etilgen.

G'alaba xalıqlıq ilajlardı o'tkeriw qag'ıydaların tastıyqlaw haqqında (2003 jil 13 yanvar, 15 – sanli). O'zbekstan Respublikası aymag'ında g'alaba xalıqlıq ilajlar o'tkeriliwi

waqtında ja'ma'a't qa'wipsizligin ta'miyinlew ha'm ta'rtibin qorg'aw maqsetinde qabıl etilgen.

Ayrıqsha jag'daylardı boljaw ha'm aldın alıw Ma'mleket da'stu'rin tastıyqlaw haqqında (2007 jıl 3 aprel, 71 – sanlı). Ayrıqsha jag'daylardın' aldın alıw ha'm aqıbetlerin saplastırıw tarawında alıp barılıp atırğ'an jumıslar o'nimliligin asırıw maqsetinde qabıl etilgen.

Joqarıda ko'rsetilgen huqıqıy hu'jjetler tiykarında oqıw protsessinde talabalarg'a "O'mir qa'wipsizligi" pa'ninin' barlıq bag'darları boyınsha ken' ma'niste tu'sinikler berildi.

Juwmaq

Quramagu`ller tuqımlası Qaraqalpaqstan florasında ushırasatug`ın tuqımlaslardıń en` u`lkeni bolıp, onıń 53 tuwısı ha`m 109 tu`ri ushırasadı. Qızılqum florası qurama gu`lli o`simliklerge bay bolıp, onda Qaraqalpaqstan jabayı florasında ushırasatug`ın o`simliklerdin` 36,8 % ti o`sedi, keyingi orındı Ustırt (21,1 %) ha`m A`miwdar`ya alabı (13,7 %) iyeleydi. 28,4 % o`simlik kosmopolit esaplanıp, olar Qızılqum, Ustırt ha`m A`miwdar`ya alabı (ekologiyalıq ortalıqta ushırasatug`ınlıg`ı anıqlandı.

Qumlı topıraqlarda o`setug`ın bessmertnik pıshıq pa`njesi yamasa tsmin bawır ha`m o`t jolı keselliklerine qarsı qollanıladı. Ol bawırdın` awırıwın paseytedi, ko`lemin kishireytedi, o`ttin` islenip shıg`ıwın ko`beytip qanda bilirubin ha`m xolesterin mug`darın azaytadı.

Sipse ta`rizli juwsanda ko`p g`ana organikalıq kislotalar, efir mayları bolg`anlıqtan awırıwdı toqtatıw antiseptikalıq, sidik aydawshı qa`siyetine iye bolıp, ol quwıqta, bu`yrekte tas payda bolıw keselligine qarsı qollanıladı.

Apteka romashkası (moychechak) as sin`iriw organları, angina, laringit keselliklerine qarsı qollanıladı.

Shashıratqının` da`rilik qa`siyeti basqalarg`a qarag`anda anag`urlım joqarı, ol gastrit, enterit, kolit, xoletsistit, bawır tsirrozi, sarı awırıw, qan tukiriw, tuberkulez, podagra, spazmofiliya, gemorroy keselliklerine qarsı qollanıladı.

Sarı gu`l (qoyma-qoshqarma) xalıq meditsinasında Tirishilik eliksiri dep atalıp, qandı tazalawda, as sin`iriwdi jaqsılawda, sarı awırıwg`a, uyqısızlıqqa qarsı bawırdın` asqınlanıwı o`t qalta, gemorroy, asqazan shılımtal perdesinin` asqınlanıwı keselliklerine qarsı qollanıladı.

Mın`japıraq qan toqtatıw qa`siyetine iye bolg`anlıqtan murınnan, tis tu`binen kishi jaralardan akqan qandı toqtatıwda qollanıladı. Onın` nastoykası o`kpeden, jatırdan qan ketiwge, fibromiomag`a, gemorroyg`a ha`m tag`ı basqada keselliklerge qarsı qollanıladı.

Pijma ha`m andiz o`simlikleri qan basımın ku`sheytiw, bulshıq etlerdin` aktivligin arttırıw, parazit qurtlarg`a, qıshıma, ekzema basqada teri keselliklerine qarsı, o`kpe tuberkulezı, bronxitke qarsı qollanıladı.

Paydalanilg`an a`debiyatlar.

1. Karimov I. A. «Joqari ma`naviyat jen`ilmes ku`sh» T. «Ma`naviyat» 2008 j. 173 bet.
2. Karimov I. A. Uzbekiston XX1 asr busagasida xavfsizlikka taxdid, barkarorlik shartlari va tarakkiet kafolatlari Toshkent «Uzbekiston» 1997, 326 bet
3. Karimov I. A. O`zbekiston XX1 asrga intilmoqda Toshkent «O`zbekiston» 2000 y. 351 bet
4. Mirziev Sh. N. «Farmatsevtika tarmag`in jedel rawajlandiruv boyinsha qosimsha ilajlar haqqinda» O`zbekstan Respublikasi Prezidentinin` Qarari. Tashkent qalasi 2018-jil 14-fevral «Erkin Qaraqalpaqstan» 17-fevral` 2018-jil
5. Akopov I.E. Krovoostanavlivayushie rasteniya. Izd-vo «Meditsina» UzSSR Tashkent 1977
6. Baxiev A. Dauletmuratov S. Qaraqalpaqstannin` da`rilik o`simlikleri ha`m olardin` qollaniluv No`kis. 1986.
7. Vil`ner A.M. Kormovie otravleniya. M. 1974.
8. Gammerman A.F. Kurs farmakognozii. L. 1967.
9. Gammerman A.F. Kadaev G.N. Shupinskaya M.D. Yatsenko-Xmelevskiy A.A. Lekarstvenne rasteniya. M. 1967.
10. Gubanov I.A. Krilova I.L. Tixonova V.L. Dikorastushie polezne rasteniya SSSR M. 1976.
11. Dawletmuratov S. D. Resursi lekarstvennix rasteniy Karakalpakii i ix oxrana Nukus «Karakalpakstan» 1991 str.135
12. Dawletmuratov S. D. Resursi lekarstvennix rasteniy Karakalpakskoy ASSR. Avtorev.kand.dis. Leningrad 1982
13. Dawletmuratov S.D., Q.O`O`teniyazov, P.X.Xalmuratov Xaliq meditsinasinda qollanilatug`in Qaraqalpaqstannin` ma`deniy ha`m jabayi o`simlikleri No`kis «Bilim» 1992j 131 bet

14. Erejepov S. Osnovnie dikorastushie lekarstvennie rasteniya Karakalpakii. Nukus. 1971.
15. Erejepov S. Flora Karakalpakii, ee xozyaystvennaya xarakteristika, ispol'zovanie i oxrana. Nukus. 1978.
16. Ivanova E.V. Pashina G.V. Kuxareva L.V. Poleznie travyanistie rasteniya. Minsk 1970.
17. Ivanova-Paroyskaya M.I. 1949. Dikorastushie lekarstvennie rasteniya Uzbekistana. Gosizdat UzSSR, Tashkent.
18. Kalashnikov V.P. 1942. O lekarstvennoy flore Sredney Azii. Farmatsiya, № 6
19. Klishev L. K. 1961. Biologiya anabazisa bezlistnogo – *Anabasis aphylla* L. (biologicheskie osnovy ispol'zovaniya i vvedeniya v kul'turu) Izd. An KazSSR, Alma-ata
20. Klenina N.V. Eksperimental'nie obosnovanie i prakticheskoe primeneniye devyasila pri jeludochno-kishechnix zabolevaniyax molodnyaka sel'skoxozyaystvennix животnix Diss M. 1956.
21. Korovina O.N. Baxiev. A. Tadjitdinov M.T. Saribaev B. Illyustrirovanniy opredelitel' visshix rasteniy Karakalpakii I Xorezma Tom II . Tashkent 1983.
22. Massagetov P.S. Osimdik alemine sayakat. Alma-ata. 1988.
23. Massagetov P.S. 1950. Anabasis Tr. Vsesoyuzn. nauchn. issl, inst. lek. rast., vip. 10.
24. Saparniyazov J.S. Rod *Calligonum* L. v priaral'skix Kizilkumax (Karakalpaksкая ASSR) avtoref. dis. kand. biol. nauk-Tashkent 1972 str. 22
25. Sadikov A. Ximiya alkaloidov *Anabasis aphylla* Toshkent 1956
26. Saxobiddinov S.S. Usimliklar sistematikasi. II tom. Tashkent 1966.
27. Saxobiddinov S.S. 1948. Dikorastushie lekarstvennie rasteniya Sredney Azii. Tashkent.
28. Sklyarevskiy L. Tsikoriy jurnal Nauka. Jizn`. 1971. №3

29. Sorokina A.A. Oduvanchik Jurnal «Zdorov`ya».
30. Tu`rova A.D. Lekarstvennie rasteniya SSSR i ix primeneniye M. 1974.
31. Pratov U.P., Nabiev M.M. Uzbekiston yuksak wsimliklarning zamonaviy tizimi Toshkent 2007 y
32. Pratov U.P., L.Shamsuvalieva Botanika Toshkent. Ta`lim nashriyati. 2010 y
33. Titov V.S. 1934. Lekarstvennie rasteniya Sredney Azii. Tashkent.
34. Tajetdinova D.M. Vidi roda polini (Artemisia L) Karakalpakstana i ix rol` v Rastitel`nom pokrove (sistematika, geobotanika, geografiya, ekologiya) avtoref. na soisk. uch. st. kand. biol. nauk. Tashkent-2008
35. Temirbekov O., N. Allamberganova Qaraqalpaqstan Respublikasının` Qızılqum florasındag`ı ilimiy meditsinada qollanilatug`ın da`rilik o`simlikler «Ta`biyiy pa`nlerdi oqıtıw ha`m izertlew ma`seleleri» atamasındag`ı respublikalıq ilimiy – teoriyalıq konferentsiya materialları II-bo`lim No`kis-2017
36. Fedorov A.I.A. 1949. Lekarstvennie rasteniya, primenyayushiesya v narodnoy meditsine Talışa. V. sb: «Rastitel`noesır`e», vıp. 2, İzd. AN SSSR, M, – L
37. Ha`midov A. Nabiev M. Odilov T. Uzbekiston usimliklari aniklagichi. Toshkent 1987.
38. Rzaev K.R., Medetullaev J Razviie ekonomiki Karakalpakii za 50 let (1924-1974) Nukus Karakalpakstan 1974 str. 12-20
39. Sherbaev B Flora ostantseviş vozvışhennostey i nizkogorin Karakalpakii – Tashkent FAN, 1978 str. 50-104
40. Shass. E.Yu. 1943. Podorojnik bol`shoy. Farmatsiya. 5.
41. Xalmuratov P Flora i rastitel`nost peskov Sam i Mataykum – avtoref. dis. kand. biol. nauk-Tashkent 1980 str. 22
42. Xalmuratov P.X., K.Abipov, A.Saytova Botanika (joqarı da`rejeli o`simlikler sistematikasi) Ma`mun akademiyasi nashirieti, Xiva 2001 yil
43. Xalmuratov P.X., T.Orazbaev, D.Sadikov Botanika No`kis-2015 255-bet

44. Xalmuratov P. Qaraqalpaqstanlı da`rilik o`simliklerin aqılga say paydalanıw ha`m qorg`awdın` huqıqıy tiykarları «Biologiyalıq ko`p tu`rlilikti saqlaw qayta tiklew ha`m qorg`aw ma`seleleri» atamasındag`ı respublikalıq ilimiy – teoriyalıq konferentsiya materialları No`kis-2016
45. Xalmatov X.X. 1964. Dikorastushie lekarstvennie rasteniya Uzbekistana. Meditsina, Tashkent.
46. Yunusov S.Yu. Alkaloidı. Tashkent 1968 str. 317

Mazmuni

Kirisiw	3
I-Bap. Qaraqalpaqstan Respublikasınan` botanikalıq – geografiyalıq o`zgesheli	7
1.1. Ustu`rttin` Qaraqalpaqstan bo`limi.	7
1.2. Qaraqalpaqstannın` Qızılqum bo`limi.	8
1.3. A`miwda`r`ya alabı (del`tası).	9
II-Bap. Da`rilik o`simliklerdin` botanikalıq rayonlar boyınsha tarqalıw da`rejesi	11
2.1. Qaraqalpaqstan Respublikası florasında quramagu`lliler tuqımlası wa`killerinin` da`rilik qa`siyetine iye bolg`an tu`rlerdin` tarqalıwı	23
III-Bap. Quramalı gu`lliler tuqımlasına kiriwshi tiykarg`ı jabayı da`rilik o`simlikler.	30
3.1. Bessmertnik uzb buznoch.	30
3.1.1 Botanikalıq sıpatlaması ha`m bioekologiyalıq o`zgesheligi.	30
3.1.2. Farmakologiyalıq qa`siyeti.	32
3.1.3. Bessmertnik preparatları.	33
3.2. Chereda (uzb) ittikenek.	33
3.2.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m biologiyalıq o`zgesheligi.	33
3.2.2. Farmokologiyalıq qa`siyeti.	36
3.2.3. Meditsinada qollanıwı.	36
3.2.4. Chereda preparatları.	36
3.3. Sipse ta`rizli juwsan.	37
3.3.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m biologiyalıq, bioximiyalıq ha`m ekologiyalıq o`zgesheligi.	37
3.3.2. Farmokologiyalıq qasiyeti	39
3.3.3. Meditsinada qollanıwı.	39
3.3.4. Preparatları.	40
3.4. A`piwayı yamasa tikenli Tatarnik.	41

3.4.1. Botanikalıq sıpatlaması, bioekologiyalıq o`zgesheligi.	41
3.5. Apteka romashkası o`zb. Moychechak	42
3.5.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m bioekologiyalıq o`zgeshelikleri.	42
3.5.2. Ximiyalıq quramı.	42
3.5.3. Shiykizattın` tayarlanıwı.	44
3.5.4. Farmokologiyalıq qa`siyeti.	44
3.5.5. Meditsinada qollanıwı	45
3.6. Vasilek- Botakoz.	45
3.6.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m bioekologiyalıq o`zgeshelikleri.	45
3.6.2. Qollanıwı	47
3.7. Shashıratqı.	47
3.7.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m bioekologiyalıq o`zgesheliklerdin` tarqalıwı.	47
3.7.2. Tarqalıwı.	48
3.7.3. Shashıratqının` da`rilik qa`siyeti.	48
3.7.4. Shashıratqının` basqada qa`siyetleri.	51
3.7.5. Shashıratqı shiyki zatı ha`m onı tayarlaw.	51
3.8. Sarıgu`l-qoyma-qoshqarma (koki-uzb)	51
3.8.1 Botanikalıq sıpatlaması ha`m bioekologiyalıq o`zgeshelikleri.	51
3.8.2.Tarqalıwı.	52
3.8.3. Ximiyalıq quramı.	52
3.8.4. Sarıgu`ldin` da`rilik qasiyeti.	54
3.8.5. Sarıgu`ldin` da`rilik retinde qollanıwı.	54
3.9. Mın`japıraq. (tısyachelistnik)	55
3.9.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m biologiyalıq o`zgeshelikleri.	55
3.9.2.Tarqalıwı.	55
3.9.3. Ximiyalıq quramı.	56
3.9.4. Farmokologiyalıq qa`siyeti.	56
3.9.5. Meditsinada qollanıwı	56

3.9.6. Min`japıraq preparatları.	58
3.10. Pijma	58
3.10.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m biologiyalıq o`zgesheligi.	58
3.10.2. Tarqalıwı.	59
3.10.3. Meditsinada qollanıwı.	59
3.10.4. Ximiyalıq quramı.	59
3.10.5. Farmakologiyalıq ta`siri.	61
3.11. Devyasıl Andız.	61
3.11.1. Botanikalıq sıpatlaması ha`m biologiyalıq o`zgeshelikleri.	61
3.11.2. Tarqalıwı.	62
3.11.3. Ximiyalıq quramı.	62
3.11.4. Farmakologiyalıq qa`siyeti.	62
3.11.5. Meditsinada qollanıwı	64
IV-Bap Da`ri shiykizatların jetistiriw h a`m a`meliy usınıs.	65
O`mir qa`wipsizligi.....	69
Juwmaq	73
Paydalanılğ`an a`debiyatlar	75